

1000 bommen – of toch granaten?

Het bombardement op Middelburg in het collectief geheugen.

Student: Eric Lameijn

Studentnummer: 345673

Masterthesis

Thesisbegeleider: dhr. Frijhoff

Docenten: mw. Huisman, dhr. Adriaansen

Dankwoord

Voor u ligt mijn thesis, waarin het collectief geheugen van het bombardement op Middelburg van 17 mei 1940 in al haar facetten is onderzocht. Graag zou ik hier enkele woorden van dank uitspreken. Om te beginnen richting mijn directe thesisbegeleider, de heer Frijhoff, en de studenten en docenten van de Research Workshop 5: de heer Adriaansen, mevrouw Huisman, Elcke, Sam, Thom, Rudolf, Nico en Tissie.

Op inhoudelijk vlak ben ik veel dank verschuldigd aan de heren Goossens en Sijnke, die mij met raad en daad hebben bijgestaan, wanneer en waar dat nodig was, en ook materiaal hebben aangeleverd om de analyse compleet te maken. De *monumentenkwestie* zou zonder de medewerking van Ton Goossens bijvoorbeeld nooit op deze manier zijn beschreven. Voor verdieping op enige onderwerpen tijdens nuttige en prettige gesprekken dank ik hierbij ook Remmelt Lukkien.

Voor het afnemen van de enquêtes gaat mijn dank uit naar mevrouw Boudewijns en de heren Janssen en Dieleman en alle leerlingen in 1g, h2a, h3a, h4a en h5b van Nehalennia SSG te Middelburg. Ten slotte een woord van dank aan iedereen, die op een andere manier heeft geholpen bij het afronden van deze thesis – waarbij ik onder meer denk aan het personeel van het Zeeuws Archief en de personen van de *oudere* generatie, die de enquête hebben willen invullen en, *last but certainly not least*, familie en vrienden die mij gedurende de hele rit hebben ondersteund en, waar mogelijk, geholpen.

Inhoudsopgave

	Dankwoord	2
	Inhoudsopgave	3
	Inleiding: <i>de waarheid</i> over 17 mei 1940.	4
1	Algemeen kader.	6
1.1	Sociale relevantie, onderzoeksvragen en hypothese	6
1.2	Historiografie	10
1.3	Bronnen en methoden	21
2	1940-1950: de chaos zwart op wit.	23
2.1	1940-1944: Luctor...	25
2.2	...et emergo: 1944-1950	33
2.3	WMO en de 'Rotterdamse connectie'	34
2.4	Conclusie	36
3	1950-1990: kleurrijk in zwart-wit.	37
3.1	Wederopbouw	37
3.2	Zeeuwse geschiedschrijving in de schaduw van De Jong	42
3.3	Herinneren in vlees en bloed	47
3.4	Conclusie	50
4	1990-nu: grijs bekennen.	52
4.1	Naar een grijs verleden: geschiedschrijving, 1991-nu	52
4.2	De <i>monumentenkwestie</i> en de rol van de gemeente	56
4.3	17 mei 1940 op TV: mee met de stroom?	59
4.4	Conclusie	61
5	De herinnering in het heden.	63
5.1	Bronnen & keuzes: (on)mogelijkheden	64
5.2	Analyse onderzoeksresultaten	68
5.3	Conclusie	73
6	Algemene conclusie.	75
7	Epiloog.	80
8	Bibliografie.	82
9	Bijlage: enquête Nehalennia SSG.	88

Inleiding: de waarheid over 17 mei 1940?

17 mei 1940. Na de overgave van Nederland op 15 mei 1940 vecht alleen de provincie Zeeland nog door: toegesnelde Franse bondgenoten doen de militaire staf besluiten de wapens nog niet neer te leggen – sterker nog: Zeeland kán simpelweg niet in de capitulatie worden meegenomen, omdat de Fransen daar nooit onder zouden vallen. De hoop op een overwinning, of in ieder geval vertraging van de opmars, was met de aankomst van Franse troepen in Middelburg (al op 10 mei) weer even terug.

De Duitsers, ontevreden met het tempo van hun opmars richting Walcheren en de zware verliezen, riepen gefrustreerd de hulp in van de *Luftwaffe*. Rond 1 uur 's middags, op 17 mei 1940, naderde een eskader bommenwerpers van het type Heinkel 111 Middelburg. Eenmaal boven de historische stadskern losten ze een grote lading bommen, waaronder brand- en brisantbommen. Het bombardement en de daarop volgende brand verwoestten vele honderden panden en kostten ongeveer twintig mensen het leven. Zo gaat, ruwweg, de bij iedereen bekende lezing over de zwartste bladzijde in de Middelburgse geschiedenis. Van generatie op generatie ging het verhaal van de Duitse bommen – het werd zelfs een *terreurbombardement* genoemd, in lijn met (hoe kan het ook anders) Rotterdam en zelfs Warschau.

Waar er buiten Zeeland vrij weinig aandacht werd en wordt besteed aan de gebeurtenissen op 17 mei 1940, zijn ze in Zeeland altijd aanwezig: het verhaal van *de mof* is onderdeel geworden van het geaccepteerde Zeeuwse geschiedverhaal – en daarmee van het collectief geheugen. Nu in 2010 en 2012 voor het eerst publiekelijk nieuwe feiten aan het licht zijn gekomen rijst de vraag welke beweging in de herinneringen aan het bombardement zit – en hoe dit in het verleden was. Het geheugen staat immers nooit helemaal stil: de constante en wisselende beïnvloeding hiervan is daarom onderwerp van dit onderzoek. In 2010 heeft historicus Peter Sijnke namelijk het vliegtuigbombardement (en nog nadrukkelijker het terreurbombardement) als mythe bestempeld. Hij stelde nadrukkelijk dat er wel degelijk enkele vliegtuigbommen op de stad zijn gevallen – maar dat de hoofdmoot van de schade op het conto van de Duitse artillerie op Zuid-Beveland kan worden geplaatst. In 2012 ging amateurhistoricus Ton Goossens nog een stap verder, door de Duitsers helemaal de schuld kwijt te schelden (met uitzondering van de ook volgens hem in geringe aantallen aanwezige vliegtuigbommen). De Fransen, die vanaf de Schelde en vanuit Zeeuws-Vlaanderen met (scheeps)geschut de Duitsers onder vuur probeerden te nemen, hebben ook Middelburg beschoten – al dan niet met opzet. Het Middelburgs collectief geheugen leek op zijn

grondvesten te trillen, maar is blijven staan: beide publicaties zijn in feite vrij snel naar de achtergrond verdwenen – waarbij dat bij de uitgave uit 2012 nog sterker het geval lijkt, dan Sijnkes boek uit 2010. Opvallend is dus dat de schuldvraag (en ook de vraag *hoe* het bombardement heeft plaatsgevonden) een centrale plaats in het *debat* heeft ingenomen. Vandaar ook dat de focus in dit onderzoek vaak sterk op deze beide elementen van het verhaal zal liggen.

Het collectief geheugen leek dus goed in staat *klappen* als deze op te vangen, en was al helemaal niet flexibel genoeg om nieuw onderzoek te verwerken. De vraag rees waar dit collectief geheugen vandaan kwam – hoe het ontwikkeld is en waarom het op die manier is gegaan. Om in beeld te krijgen hoe dit collectief geheugen is ontstaan, welke ontwikkelingen het heeft ondergaan en hoe ook nu nog het verhaal van de Duitse bommen een rol speelt bij Middelburgers, is een breed onderzoek nodig. Een dergelijk onderzoek raakt aan een tot nu toe geheel onaangeroerd deel van de Zeeuwse geschiedenis: de ontwikkelingen, of het ontbreken daarvan, binnen de herinnering aan het bombardement, en de factoren die daarop invloed hebben uitgeoefend (en dat mogelijk nog altijd doen) – kortom: een onderzoek naar het collectief geheugen in vele facetten, aan 17 mei 1940, een tot op heden onaangeroerd stuk geschiedenis.

Hoofdstuk 1

Kader

In dit eerste hoofdstuk zal het ruime kader worden besproken, waarbinnen mijn onderzoek naar de herinneringen aan 17 mei 1940 valt. De hoofd- en deelvragen en een eerste hypothese zullen worden uiteengezet, waarbij ook de sociale relevantie van dit project kort zal worden aangehaald. Vervolgens zal het historiografisch kader worden getoond, waarbinnen dit onderzoek valt: welke auteurs en welke ideeën en theorieën zullen de fundering vormen, waarop dit geheel zal worden gebouwd? In het verlengde daarvan zullen tenslotte de te gebruiken bronnen en methoden worden besproken.

1.1 Sociale relevantie, onderzoeksvragen en hypothese

Onaangeroerde delen van de geschiedenis bieden ruime mogelijkheden, die door middel van hoofd- en deelvragen enigszins zullen worden ingekaderd, om het overzicht te bewaren (zie onder). Echter is zulk groot (en deels beschrijvend) onderzoek wel van enorm belang voor de (Zeeuwse) geschiedschrijving: het sluit namelijk aan op twee (relatief) grote historiografische en (populair-)wetenschappelijke *discussies* of twistpunten. Allereerst is daar de *lokale* variant: het onderzoek naar het bombardement op Middelburg als geheel. Zeker, in deze masterthesis zal de schuldvraag nadrukkelijk niet opnieuw worden beantwoord vanwege het per definitie voor een masterthesis te uitgebreide onderzoek, wat daar aan vooraf zou moeten gaan – maar het eindproduct zal een volledig nieuwe toevoeging worden op de stand van zaken in het historiografische debat rond het bombardement. Waren het Duitsers, Fransen? Vliegtuigen of artillerie? Er zijn verschillende onderzoeken geweest,¹ maar nog geen, dat ook daadwerkelijk heeft gekeken hoe het bombardement in het geheugen van de Middelburgers gegrift staat: alleen de aanname, dat het zo is, wordt regelmatig gemaakt. Daarmee biedt deze thesis een nieuwe invalshoek op een emotioneel debat – waar het qua redenering niet helemaal op aansluit, maar wel een steentje aan zal kunnen bijdragen.

Een tweede debat wordt al jaren op nationaal niveau gevoerd: het gaat hier over wat ik verder onder de noemer “het zwart-wit-debat” zal bespreken. Na de uitgave van het controversiële boek *Grijs verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog* van Chris van der

¹ De twee belangrijkste recente werken op dit gebied zijn: Sijnke, Peter (red.), *Middelburg, 17 mei 1940: het Vergeten Bombardement* (Middelburg 2010); Goossens, Ton, *Gestold Verleden. 17 mei 1940. Frans oorlogsgeweld op Middelburg* (Middelburg 2012).

Heijden,² begon een debat over de geschiedschrijving (en de geschiedenis als geheel) van Nederland ten tijde van de oorlog. Was het, zoals onder andere de in Nederland veel gelezen serie van Lou de Jong³ volgens van der Heijden deed geloven, echt een kwestie van zwart of wit – goed of fout? Verzetsstrijder tegenover NSB'er? Volgens van der Heijden zeer zeker niet.

Zoals in hoofdstukken 4 en 5 zal worden gezien, is er dus mogelijk een kentering (of in ieder geval merkbaar verschil) te vinden tussen het *oude* verhaal van de Duitse terreur, en wat de jonge generatie Walcherenaren over 17 mei 1940 denkt. In ieder geval al vanaf 2001 is het nationale debat over *zwart-wit of grijs* geopend – in 2010 in Zeeland en met betrekking tot 17 mei 1940 kracht bijgezet door een nieuw en uitgebreid onderzoek over de gebeurtenissen, waarin het oude zwart-witte verhaal van de Duitsers als eeuwige en kwade vijanden die met opzet de stad systematisch hebben verwoest, van zijn scherpe randjes werd ontdaan.

Opvallend in dit geheel is ook de rol van de gemeente Middelburg in het geheel van herinneren, beïnvloeding en doorgeven daarvan – ook dat is een onderdeel van de sociale relevantie van dit onderzoek: waarom deed de gemeente, wat ze deed? Ze heeft in ieder geval een ongenueanceerde stelling ingenomen, door de Duitse *overheersers* van de periode 1940-1944 ook de schuld te geven van het bombardement op de stad op 17 mei 1940. De gemeente besloot bijvoorbeeld enkele *neutrale* monumenten te voorzien van een beschuldigende uitleg, waar de Duitsers expliciet werden genoemd. Het gaat hier onder andere om het monument *Een gestolde herinnering*, onthuld in 1990. Daarmee rijst de vraag hoe – en vooral waarom dit zo is gebeurd. Het *zwart-wit-debat* begon in principe te spelen vanaf 2001, toen Chris van der Heijden de geschiedwetenschappen op een opvallend treffende manier wist te raken met zijn boek *Grijs verleden*. Niet alleen onder historici, maar ook onder de Nederlandse bevolking, werd emotioneel, en soms gewoonweg geschokt gereageerd.⁴ Vernieuwend was het idee van *goed en fout*, in feite het centrale thema in het boek van van der Heijden, als geheel niet – aangezien bijvoorbeeld Hans Blom in 1983 al aandacht voor deze indeling van de werken over de Tweede Wereldoorlog vroeg.⁵ Blom stelde dat het sterk moraliserende verhaal van een *goed* en een *fout* – van een *zwart* tegenover *wit* en *collaborateur* tegenover *verzetstrijder* een te beperkte blik op het eigenlijke verhaal gaf.⁶ Blom, en Cohen is dat met hem eens, stelde eveneens in 1983 dat de uitspattingen, die vanaf ongeveer de jaren 1960 wederom het

² Heijden, Chris van der, *Grijs verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Utrecht 2001).

³ Jong, Lou de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1969-1991).

⁴ Moore, Bob, 'The war that won't go away', *BMGN* 128 2 (2013) 73-80; 74.

⁵ J.C.H. Blom, 'In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland' (Bergen 1983).

⁶ A.E. Cohen, 'Twee oraties over de bezettingstijd', *BMGN* 101 3 (1986) 420.

strijdtonel betraden, een periode van sterk moraliserend *goed-fout-debat* hebben opgeleverd – in zoverre, dat er debat gevoerd werd over wie er goed, en wie er fout was, niet over het nut of voor- en nadelen van deze aanpak.⁷ Van der Heijden heeft geprobeerd deze indeling aan te pakken en, volgens sommigen in iets te sterke bewoordingen, de Nederlandse samenleving als één grote, grijze massa te bestempelen.⁸ Daarbij heeft van der Heijden geprobeerd (de werken van) Lou de Jong als één grote, haast hersenspoelende entiteit weg te zetten⁹ – een extreme vorm van *memory politics*, zo valt te concluderen.

Waar van der Heijden op sommige punten te ver lijkt te zijn gegaan, is het hele idee van een *zwart-wit-discours* wel bijzonder interessant. Dat discours lijkt pas voor het eerst met succes door het boek *Grijs verleden* aan het wankelen te zijn gebracht – althans, de oratie van Blom in 1983 had niet genoeg gewicht om de Middelburgse raad de mogelijke *fout* van een zo moraliserende en beschuldigende uitleg bij monumenten, al in 1990 te doen inzien. Blom schrijft, in reactie op van der Heijden en in dit geval ter aanvulling op zijn boek, dat “een vereenvoudigde visie op de bezettingstijd” al in een vroeg stadium te vinden was, en dat “die in populaire verhalen een zekere hardnekkigheid kende”.¹⁰ Dit blijkt, in het geval van Middelburg, dus tot zeker 1990 te hebben doorgewerkt. Sterker nog, Bob Moore stelt dat de Nederlandse geschiedschrijving ook eigenlijk nooit van deze versimpelde invalshoek is afgestapt – en dat zowel Blom, als van der Heijden er goed aan hebben gedaan deze trend aan te vallen.¹¹ Zonder hierbij het bestaan van een van bovenaf opgelegde en sterk moraliserende geschiedschrijving in Middelburg (vandaar ook de link met *memory politics*), als waarheid te beschouwen, wijzen de signalen tot nu toe wel in die richting.

In 2001 schreef van der Heijden *Grijs Verleden* – in 2010 en 2012 brachten Sijnke en Goossens het bestaande beeld van een Duits *terreurbombardement* (licht) aan het wankelen. Heeft deze combinatie van werken, weliswaar verspreid over ruim 10 jaar maar met een vaak terugkerende echo, enige invloed gehad op het collectief geheugen van de Middelburger? De combinatie van het nationale debat rond *Grijs Verleden* (en, na 2011, om *Dat nooit meer*), gecombineerd met nieuwe onderzoeken op lokaal niveau hebben mogelijk een belangrijke verschuiving teweeg gebracht – die echter op dit moment alleen nog kan worden aangenomen, en uit het uiteindelijke onderzoek zal moeten blijken. Pas dan kan ook blijken,

⁷ Cohen, ‘Twee oraties’, 421.

⁸ Wielenga, Friso, ‘Tale after tale after tale: the lost chance of a great project’, *BMGN* 128 2 (2013) 90-99; 91.

⁹ Idem, 97.

¹⁰ J.C.H. Blom, ‘Recensieartikel: Grijs verleden?’, *BMGN* 116 4 (2001) 484.

¹¹ Moore, ‘The war that won’t go away’, 80.

of het verhaal van een *star* collectief geheugen, zoals dat door onder andere Goossens rijp voor vervolgonderzoek werd geacht,¹² ook daadwerkelijk bestaat – of dat het hier ook om een mythe op zichzelf gaat. In die zin is het aankomende onderzoek sociaal relevant: het zal het Middelburgse collectief geheugen, door middel van zijn herinneringen aan de rampdag in 1940, in beeld brengen – een herinnering, wat veelbesproken en onder de bevolking emotioneel behandeld wordt, maar in de wetenschap onderbelicht is gebleven.

Hoofd- en deelvragen

De hoofdvraag, waarop in deze thesis een antwoord zal worden geformuleerd, luidt:

Hoe is het Walchers collectief geheugen aan 17 mei 1940 ontstaan, hoe heeft het zich van 1940 tot nu ontwikkeld, hoe leeft het nog altijd, en welke verklaringen kunnen hiervoor uit het onderzoek worden afgeleid?

In feite zorgt deze hoofdvraag ervoor, dat het onderzoek een breed, beschrijvend karakter krijgt, waarbij in ieder geval voor elk van de facetten ook een verklaring zal worden gezocht binnen de onderzoeksresultaten. Elk van de deelvragen vormt een onderdeel van de hoofdvraag – samen zullen ze zorgen voor een totale beantwoording van de hoofdvraag. Ieder van deze deelvragen staat, min of meer geheel centraal in één van de hoofdstukken. Zo beslaat deelvraag 1 hoofdstuk 2, deelvraag 2 hoofdstuk 3, enzovoort.

- I. Waaruit bestaat de invloed op het collectief geheugen in de periode 1940-1950?
- II. Waaruit bestaat de invloed op het collectief geheugen in de periode 1950-1990, en hoe verhoudt de inhoud daarvan zich tot de eerdere periode?
- III. Waaruit bestaat de invloed op het collectief geheugen in de periode 1990-nu, en hoe verhoudt de inhoud daarvan zich tot de eerdere periodes?
- IV. Hoe leeft de ramp van 17 mei 1940 nog altijd voort in het geheugen van de schoolgaande, Walcherse jeugd – welke lijnen vallen daarin te ontdekken, en welke verklaringen kunnen hiervoor worden gegeven?

Hier zal ik kort mijn eigen hypothese toelichten. Op basis van verschillende interviews (zowel door mij persoonlijk afgenomen, als gepubliceerd in eerder genoemde werken uit recente

¹² Goossens, *Gestold verleden*, 125.

jaren) veronderstel ik dat er in Zeeland wel degelijk een gefixeerd collectief geheugen bestaat. Dit is mogelijk wel door het *zwart-wit-debat* aangetast, maar niet in zoverre, dat de Duitsers ook de schuld wordt kwijtgescholden.

Daarbij verwacht ik, in navolging van onder meer Goossens en Sijnke¹³ dat er niet alleen een *star* geheugen bestaat, maar dat ook de jeugd (bij uitstek beïnvloed en/of beïnvloedbaar door nieuw onderzoek en het *zwart-wit-debat*) nog altijd in een terreurbombardement gelooft. Hier kan ik ook spreken uit eigen ervaringen: ook ik was een *zwart-wit* georiënteerde Middelburger. De hypothese is dan ook dat een *star* collectief geheugen is ontstaan, wat er tegenwoordig voor zorgt dat het relaas over de Duitse bommen en terreur een eigen leven is gaan leiden, buiten bereik van officiële en minder officiële instanties – en dat het daarmee al op weg is lastig (of zelfs onmogelijk) om te buigen te worden.

1.2 Historiografie

In deze paragraaf zullen verschillende belangrijke zaken aan de orde komen. Ik zal, aan de hand van historiografische debatten, de belangrijkste termen in mijn masterthesis bespreken – waarbij eveneens duidelijk een keus gemaakt wordt, waar nodig, tussen verschillende definities van bepaalde concepten. Het is in feite een overzicht van de belangrijkste te gebruiken theoretische concepten, met daarbij een beeld van een aantal van de belangrijkste ontwikkelingen op die gebieden – mits aanwezig. Het zal voor het verdere verloop van de thesis dienen als theoretisch kader, waar ieder ogenblik naar terugverwezen kan worden. Om bij het begin te beginnen is het belangrijk te kijken naar de opkomst van *memory studies* in het algemeen – aangezien ook deze thesis een plekje binnen die niche van de geschiedschrijving zal vinden. Het zal er namelijk niet om gaan *wie es eigentlich gewesen*, maar hoe het bombardement in de herinnering voortleeft.

De opkomst van Geheugen (al dan niet met hoofdletter), ten koste van de traditionele Geschiedenis (eveneens al dan niet met hoofdletter “G”), heeft een duidelijke oorsprong: wanneer geschiedschrijving toch niet objectief genoeg zou kunnen zijn werd gekozen om een volledig andere en relatief nieuwe weg in te slaan. Omdat historici de grote maatschappelijke *turning points* van de afgelopen dertig jaar, waaronder de val van de Muur in 1989 en de aanslagen in New York in 2001, overduidelijk niet hebben zien aankomen, is hun rol van

¹³ Op 16 december 2013 sprak ik de heer Sijnke in het Zeeuws Archief te Middelburg. Ondanks zijn over het algemeen kritische houding jegens Goossens, gaf hij hem op dit punt indirect eveneens gelijk.

vertalers van het verleden naar het heden (en zelfs de toekomst) volledig op losse schroeven komen te staan. Deze rol, die verschillende historici zichzelf zonder moeite konden toeschrijven, verdween onder hun voeten.¹⁴

Ook niet in de laatste plaats mede onder invloed van het postmodernisme, verspreidde zich het idee dat de geschiedenis had afgedaan in haar altijd zo gekoesterde *objectieve* waarden.¹⁵ Zeker ook rond de gepoogde verwerking van de Holocaust in de geschiedschrijving bleek dit bijzonder problematisch.¹⁶ *Memory* leek het antwoord, waarbij het eveneens als een haast therapeutisch *hulpmiddel* werd ingezet om trauma's van allerlei pluimage te verwerken.¹⁷ *Memory* werd een belangrijk instrument om allerlei bedreigingen voor de groep of sociale cohesie tegen te werken – en eventueel zelfs ongedaan te maken. Nora noemde de opkomst van, en de enorme interesse in *memory* een logisch gevolg van de op postmodernistische manier bekeken teloorgang ervan: “we speak so much of memory, because there is so little of it left”¹⁸ – een probleem dat een samenleving in de basis sterk raakt. Ook Nora ziet dit geheel in het kader van het verdwijnen van een *premoderne* manier van leven – namelijk, *binnen* het geheugen – en het ontstaan van een postmoderne variant daarvan, waarbij heden en verleden volledig zijn losgekoppeld. “The past is no longer an important part of our lives”, zoals Jeffrey Olick dat stelt.¹⁹ Anders geformuleerd gaat het om een idee van *crisis in moderniteit* zoals Daniel Levy en Natan Sznaider dat zien; van een *Neuzeit*, die de banden met het verleden hardhandig onmogelijk maakte, zoals Koselleck dat stelde.²⁰ Pierre Nora formuleerde in het verlengde daarvan treffend dat “a world that contained our ancestors has become a world in which our relation to what made us is merely contingent”.²¹ *Memory* diende, om die enorme afstand tot het verleden te proberen te overbruggen.²²

¹⁴ Chris Lorenz, ‘Unstuck in time. Or: the sudden presence of the past’, in K. Tilmans, F. van Vree en J. Winter (eds.), *Performing the past. Memory, history and identity in modern Europe* (Amsterdam 2010) 67-68.

¹⁵ Wulf Kansteiner, ‘Finding meaning in memory: a methodological critique of collective memory studies’, *History and Theory* 41 (2002) 184.

¹⁶ Kerwin Lee Klein, ‘On the emergence of memory in historical discourse’, in idem, *From history to theory* (Berkeley 2012) 128, 135.

¹⁷ Lorenz, ‘Unstuck in time’, 69; Willem Frijhoff, *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving* (Rotterdam 2011) 12-13.

¹⁸ Jeffrey K. Olick en Joyce Robbins, ‘Social memory studies: from “collective memory” to the historical sociology of mnemonic practices’, *Annual Review of Sociology* 24 (1998) 121.

¹⁹ Jeffrey K. Olick, ‘Collective memory: the two cultures’, *Sociological Theory* 17 3 (1999) 335.

²⁰ A. Huyssen, ‘Review essay’, *The Germanic review. Literature, culture, theory* 78 1 (2003) 88; R. Koselleck, *Futures past: on the semantics of historical time* (New York 2004) 276; Olick en Robbins, ‘Social memory studies’, 115.

²¹ Pierre Nora, *Realms of memory, volume I: conflicts and divisions* (New York en Chichester 1996) 7.

²² Mark Salber Phillips, ‘History, memory and historical distance’, in P. Seixas (ed.), *Theorizing Historical Consciousness* (Toronto 2012) 91.

Ondanks de grote kritiek op de klassieke geschiedschrijving, is niet iedereen het met de scherpe tegenstelling tussen *memory* en *history* eens. Sommige historici pleiten nog altijd voor het naast elkaar plaatsen van beide begrippen.²³ Dit is op basis van een haast eveneens postmodernistisch idee van een geconstrueerd en gerepresenteerd verleden: “the past is not given, but must instead continually be re-constructed and re-presented”.²⁴ De klassieke geschiedschrijving kan een gebeurtenis anders beschrijven dan een mythisch verhaal – of een herinnering binnen de familie. Toch is dit volgens onder andere Astrid Erll geen reden beide begrippen tegenover elkaar te stellen. Veel beter kunnen ze volgens haar gezien worden als verschillende manieren (*modes*) om naar het verleden te verwijzen.

Memory, als haast alomvattend structuralistisch begrip (tegengesteld aan geschiedenis, of in ieder geval tegenover geschiedenis gesteld), kende en kent daarentegen nog altijd een enorme populariteit bij vele wetenschappers – die echter volgens sommigen debet is aan de teloorgang van een daadwerkelijke inzetbaarheid van het begrip. Het zou zijn betekenis langzaam aan het verliezen zijn.²⁵ Toch is *memory* een alom vertegenwoordigd begrip geworden – en is het grotendeels aangenomen. Het heeft gedeeltelijk *history* vervangen als kader, waarmee het *voortduren* van het verleden in groepen in het heden wordt weergegeven. Zoals Lorenz dat beschrijft: “the notion of memory became the common denominator for anchoring the past in collective experiences of specific groups”.²⁶

Daarmee zijn we overduidelijk aangeland bij misschien wel het bekendste, en meest sprekende *onderzoeksubject* binnen de *memory studies*, namelijk *collective memory* (aangezien deze term, betekend *collectief geheugen*, in het Engels een letterlijk en figuurlijk begrip is geworden, zal hier de Engelse versie van het woord worden gehandhaafd). Het is, zoals zo veel begrippen en termen in de geschiedwetenschappen, een lastig begrip. Dat is misschien niet de meest sprekende opening voor een historiografisch debat, maar waarschijnlijk wel de beste samenvatting, wanneer het geheel wordt overzien. Verschillende wetenschappers hebben hun mening over *collective memory* doen horen in jarenlange debatten – hier zal dan ook kort de opkomst van en de controverse rond het begrip *an sich* worden belicht.

²³ Astrid Erll, ‘Cultural memory studies: an introduction’, in idem en Ansgar Nünning (eds.), *Cultural memory studies: international and interdisciplinary handbook* (Berlijn en New York 2008) 7.

²⁴ Ibid.

²⁵ David Berliner, ‘Social thought & commentary: the abuses of memory: reflections on the memory boom in anthropology’, *Anthropological Quarterly* 78 1 (2005) 197.

²⁶ Lorenz, ‘Unstuck in time’, 69.

De relatief nieuwe term *collective memory*, welke ik in mijn uiteindelijke verklaring nadrukkelijk zal gebruiken, is in zwang geraakt na het besproken afbrokkelen van de *Geschiedenis* als spreekwoordelijke *grootmeester in objectiviteit* – en een gevoel van groeiende *afstand* tussen heden en verleden. De eerste, die *collectief geheugen* in min of meer de tegenwoordig nog steeds gebezigde betekenis gebruikte, was Maurice Halbwachs, die in 1925 een uitgebreide studie naar *collective memory* publiceerde.²⁷ Deze Franse socioloog en filosoof stelde dat herinneren een volledig sociaal fenomeen was.²⁸ Zonder regulerende samenleving, geen geheugen – waaruit ook duidelijk wordt dat, dat geheugen wel individueel beleden, maar compleet door invloeden van buitenaf geconstrueerd wordt. Met deze verregerende conclusie ging Halbwachs indertijd in tegen de heersende ideeën rond herinneren en geheugen – waaronder met name die van Henri Bergson, waarmee de *strijd* tussen de individualistische invalshoek, en de collectieve variant, was geopend.²⁹

Voor 1925 was de algemeen aangenomen stelling dat herinneren een volledig individuele praktijk was: deze werken, waaronder die van Bergson, werden stuk voor stuk geschreven vanuit een *Freudiaans* gedachtegoed. De psychologische en vooral individuele manier van kijken naar herinneren en herinneringen, waar Freud en Bergson sterk op leunden, werd door Halbwachs verworpen.³⁰ Hij stelde, in niet mis te verstane bewoordingen: “the idea of an individual memory, absolutely separate from social memory, is an abstraction almost devoid of meaning”.³¹ Ondanks de grote mogelijke omvang van het begrip, en de enorme mogelijkheden die het voor vele wetenschappen gaf, was de term voor historici schijnbaar niet voldoende interessant: zij hielden zich tot in de jaren '80 van de twintigste eeuw niet of nauwelijks met het geheel bezig.³² Een hernieuwde golf van interesse, ook onder historici, volgde in deze veelbewogen jaren '80 in een *memory boom* als gevolg van werken van, in het bijzonder, de al eerder genoemde Pierre Nora.

Collectief geheugen is te plaatsen tussen twee andere stadia van herinneren, die in eerste instantie door Jan Assmann zijn beschreven. Hij plaatste communicatief geheugen tegenover cultureel geheugen. Onder de eerstgenoemde verstond hij alle dagelijkse communicatie over het verleden – gekenmerkt door onstabielheid en het ontbreken van een georganiseerd en specifiek kader. Deze vorm van geheugen overleeft volgens Assmann

²⁷ Olick en Robbins, ‘Social memory studies’, 106.

²⁸ Klein, ‘On the emergence of memory’, 112, 123-124; Huyssen, ‘Review essay’, 86.

²⁹ Norah Karrouche, *Memories from the Rif: Moroccan-Berber activists between history and myth*, PhD thesis Erasmus University Rotterdam (2013) 14.

³⁰ Olick en Robbins, ‘Social memory studies’, 109.

³¹ Kansteiner, ‘Finding meaning’, 185.

³² Klein, ‘On the emergence of memory’, 112-113, 120.

ongeveer 80 tot 100 jaar (ruwweg 3 generaties).³³ Daartegenover staat cultureel geheugen, gekenmerkt door een *objectief* kader, waarbinnen alle teksten, beelden, monumenten, gebouwen, tradities enzovoort vallen. Wulf Kansteiner vat deze vorm van geheugen samen als “the officially sanctioned heritage of a society” – het *geheugen van de lange adem*.³⁴ Collectief geheugen, als *belichaming* van een herinnering aan het verleden, is eigenlijk geen van beide. Het is vaak nog te vers om geheel, zonder enige vorm van kritiek, een objectief kader voor een gehele samenleving te vormen – maar het is in de meeste gevallen wel te ver verzonken in het verleden, om nog verhalen uit eerste hand door te krijgen. Zoals Willem Frijhoff dat stelt: “ze [de herinnering, E.L.] kan ook sporen van een verder verwijderd verleden betreffen. De dragers van de herinnering hebben daar persoonlijk geen weet meer van, het wordt hun overgedragen binnen hun *concrete gemeenschap* [nadruk niet in origineel, E.L.]”.³⁵

Ook Kansteiner legt *collective memory* uit als een complex begrip van toe-eigening, overgave, verlies en uitruil binnen bepaalde groepen – het bestaat in feite uit een kruising tussen intellectuele en culturele tradities, de *uitgevers* van het geheugen, en de *aannemers* daarvan.³⁶ Om deze sterk sociale wisselwerking te duiden ontwikkelde Eviatar Zerubavel het begrip *mnemonic communities* (een *herinneringsgemeenschap*, gebonden door het geheugen). Een *mnemonic community* is een eenheid van personen, van verschillende grootten – denk bijvoorbeeld aan een familie, natie, mensen met een gelijk geloof enzovoort. Zerubavel legt de relatie tussen de *mnemonic community* en het *collective memory* als volgt uit: “rather than a mere aggregate of the personal recollections of its various members, a community’s collective memory includes only those shared by its members as a group”.³⁷ Het is overduidelijk dat de structuralist Zerubavel zich volledig achter een Halbwachsiaanse manier van kijken schaaft. Hij gaat verder: “as such, it invokes a common past they all seem to recall”.³⁸ In het verlengde daarvan stelt Karrouche: “shared understandings of the past forge collective identities”.³⁹ John Gillis gaat zelfs nog verder wanneer hij stelt dat “the notion of identity depends on the idea of memory”.⁴⁰

Uit alle voorgaande citaten blijkt dat geheugen een mogelijk zeer krachtig wapen is – of in ieder geval een noodzakelijk instrument in de vorming van een identiteit. In navolging

³³ Kansteiner, ‘Finding meaning’, 182.

³⁴ Ibid.

³⁵ Frijhoff, *De mist van de geschiedenis*, 13.

³⁶ Kansteiner, ‘Finding meaning’, 180.

³⁷ Eviatar Zerubavel, *Time maps. Collective memory and the social shape of the past* (Londen 2003) 4.

³⁸ Ibid.

³⁹ Karrouche, *Memories from the Rif*, 11.

⁴⁰ Peter Seixas, ‘Introduction’, in idem, *Theorizing historical consciousness* (Toronto 2012) 6.

van Halbwachs, Nora, Zerubavel en anderen zal deze thesis worden geschreven vanuit het idee, dat vooral het *sociale* aspect voor herinneringen van belang is – oftewel, dat herinneren (en daarmee het vormen van een identiteit) sociaal geconstrueerd wordt. Dan rijst de vraag, hoe het herinneren van *bovenaf* (vanuit *het sociale kader*) als het ware opgelegd kan worden. Zoals Kansteiner al stelde was er namelijk een grote rol weggelegd voor de *aangevers* of *uitdelers* van herinneringen. Het gaat om het doorgeven van *narratives* – die overigens sterk veranderlijk kunnen blijken te zijn.⁴¹

De kracht van deze *narratives* is onder andere door James Wertsch getoond, in een onderzoek naar het Russische *verleden in het heden*: een onderzoek naar de herinneringen in de voormalige Sovjetstaat, aan de Tweede Wereldoorlog. Echter, de opdeling in verschillende vormen van *narratives*, zoals hij deze heeft beschreven, is toe te passen op elke andere natie, groep enzovoort.⁴² Aan de ene kant is er de *specific narrative* – een *narrative* “in the Western tradition that [has] specific settings, characters, and sequences of events”.⁴³ Het gaat hier dus om de gedetailleerde versie van een verhaal – om de feitjes, de personen en de data. Een andere versie van *narratives* gaat om het achterliggende verhaal – de sluikreclame voor een bepaalde *grand narrative* van een land, een groep enzovoort. Deze *schematic narrative templates* “concern abstract, generalized functions”,⁴⁴ en vormen een mal waarbinnen de *specific narratives* hun plaats krijgen.⁴⁵

Ondanks dat Wertsch deze *narratives* niet per definitie als van bovenaf beïnvloed ziet, bieden ze wel een beïnvloedbaar en machtig instrument. Het is in die zin belangrijk te kijken naar enkele andere wetenschappers, die onderzoek in deze richting hebben gedaan. Het gaat hier namelijk om ontluikende *memory politics*, of in ieder geval de mogelijkheid tot het ontluiken daarvan. *Memory* laat zich namelijk perfect lenen voor gebruik (en misbruik).⁴⁶

Memory politics als begrip zal ik binnen deze thesis behandelen als het fenomeen, waarbij instituties (overheden, scholen, musea – maar bijvoorbeeld ook (amateur)historici) de burgers een bepaald beeld proberen in te prenten. Het is, zoals het begrip in de letterlijke vertaling al duidelijk maakt, het bedrijven van *politiek* door het inzetten van herinneringen. Of dit nu gebeurt door scholen en schoolboeken,⁴⁷ een nationale of regionale canon,⁴⁸ musea,⁴⁹ of

⁴¹ Karrouche, *Memories from the Rif*, 17-18.

⁴² James V. Wertsch, ‘Specific narratives and schematic narrative templates’, in P. Seixas (ed.), *Theorizing historical consciousness* (Toronto 2012) 60.

⁴³ Idem, 51.

⁴⁴ Idem, 57.

⁴⁵ Idem, 58-59.

⁴⁶ Idem, 51-52.

⁴⁷ Idem, 54.

⁴⁸ Ed Jonker, ‘Op eieren lopen. Canonvorming met een slecht geweten’, *BMGN* 121 1 (2006) 76.

literatuur – aangezien herinneren een sociaal construct is, is ze erg vatbaar voor invloeden van een soort machthebbers (overheid, musea, historici) binnen een groepering. *Memory* was en is overal aanwezig – en daarmee bijzonder invloedrijk. Volgens Michael Schudson, bijvoorbeeld, was collectief geheugen niet alleen compleet afhankelijk van sociale kaders – een bepaalde *boodschap* zat ook meer of minder verborgen in “rules, laws, standardized procedures, records”, “books, holidays, statues, souvenirs”.⁵⁰ De geïnstitutionaliseerde kanalen van kennisoverdracht spelen daarbinnen de belangrijkste rol.

En daarbij is niet in de laatste plaats ook een rol weggelegd voor de *politics of forgetting*, als onderdeel van *memory politics*. Want, zoals onder andere Willem Frijhoff al stelde, iedereen, de overheden en universiteiten inclusief, “produceren stelselmatig amnesie”.⁵¹ Vergeten is minstens net zo belangrijk als herinneren, wanneer het op het creëren van geheugen aankomt. Paul Connerton is daarom dieper op het idee van vergeten ingegaan: hij onderscheidde uiteindelijk zeven verschillende vormen. Deze zijn natuurlijk niet allen van belang voor deze thesis – maar één daarvan is mogelijk wel bruikbaar. Het gaat om wat Connerton noemt: “prescriptive forgetting [...] [which] is believed to be in the interests of all parties [...] and because it can therefore be acknowledged publicly”.⁵²

Er is nog één groep werken, die bij het bespreken van *memory studies*, niet mag ontbreken. Ook binnen het kader van de instrumenten van *memory politics*, hebben deze revolutionaire onderzoeken een belangrijke plaats. Het gaat hier natuurlijk om *Les lieux de mémoire* van Pierre Nora – gevolgd door een Nederlandse versie, *Plaatsen van herinnering* onder redactie van Henk Wesseling.⁵³ Deze werken laten zien hoe *plaatsen*, die kunnen variëren van een daadwerkelijk geografische plaats als de Eiffeltoren tot een velletje postzegels, werden en worden ingezet en gezien als identiteitsvormend – als ankerpunten van herinneringen. Waar de grote, analytische geschiedenis heeft afgerekend met het groepsvormende geheugen, wat sinds jaar en dag mensen met elkaar verbond, is er de noodzaak om herinneringen als het ware te *conserveren*. Omdat dit, volgens Nora, tegenwoordig (of althans, op het moment van uitgave van zijn boekenreeks) geen dagelijkse bezigheid meer vormt, moet dat worden gestimuleerd.⁵⁴ Wesseling voegt aan het begrip *Lieu de mémoire* een zeer bruikbare definitie toe: een *Lieu de mémoire* is “een symbolische entiteit

⁴⁹ Andrew Newman en Fiona McLean, ‘The impact of museums upon identity’, *International Journal of Heritage Studies* 12 1 (2006) 56, 64.

⁵⁰ Klein, ‘On the emergence of memory’, 117, 124.

⁵¹ Frijhoff, *De mist van de geschiedenis*, 23.

⁵² Paul Connerton, ‘Seven types of forgetting’, *Memory Studies* 1 1 (2008) 61.

⁵³ Wesseling, Henk, *Plaatsen van herinnering* (Amsterdam 2005-2006).

⁵⁴ Nora, *Realms of memory*, 7.

die voorkomt uit de verbeelding. Het is de uitkristallisering van een visie op het verleden die vast verbonden is met een bepaalde plaats”.⁵⁵ Of, om met de woorden van Nora te spreken, het is een *memorial*, met een extra, veranderende en totaal subjectieve en haast *bespeelbare* lading.⁵⁶

Precies dáár zie ik een rol voor de *Lieux de mémoire* weggelegd, binnen het idee van *memory politics*. Ik kan dat verduidelijken aan de hand van een concreet voorbeeld. In 1990 werd het monument *Een gestolde herinnering* opgericht, op een steenworp afstand van de Middelburgse Markt – in het centrum van de stad. In eerste instantie werd er gerefereerd aan een tragisch bombardement, zonder daar specifiek een schuldige bij aan te wijzen. In principe is dit dus wat Nora noemt, een *memorial*. Totdat de gemeenteraad van Middelburg besloot de beschrijving bij het monument enigszins te verduidelijken, en er zeer duidelijk bij te zetten, dat het ging om een Duits bombardement. Zo zijn alle monumenten en monumentjes in de stad voorzien van een *verduidelijking*: ook de brokstukken, die als ankerpunten van het verleden verspreid door de stad liggen, hebben een dergelijke uitleg gekregen. Ik noemde dit eerder de *monumenten-kwestie*, waarbij nu opgemerkt kan worden dat het hier, volledig in lijn met de definitie van Wesseling, gaat om een “uitkristallisering van *een visie* [nadruk toegevoegd door auteur, E.L.]” – en in het bijzonder verbonden met een specifieke plaats. Deze visie kan van grote invloed zijn op een bepaalde groep mensen. Vandaar dat een tekst een toch al veranderlijke *Lieu* erg snel een geheel nieuwe lading mee kan geven. Niet voor niets pleit de auteur van het boek *Gestold verleden* (2012) voor het schrappen van de incriminerende teksten op het monument *Een Gestold Verleden*.

In haar proefschrift over de herdenkingen in en aan het concentratiekamp Ravensbrück schrijft Susan Hogervorst eveneens over veranderlijke herinneringen – hier gegoten in de vorm van het beeld, dat de International Ravensbrück Committee op haar leden probeerde te projecteren. Het doel was een liefst uniforme groep overlevenden, allen met dezelfde stempel – dezelfde herinnering aan de oorlog.⁵⁷ Het creëren van dit doel ging gepaard met het opzettelijk weren van mannelijke overlevenden uit het zelfde kamp: de vrouwen van Ravensbrück zagen dat als gevaar. Door middel van duidelijke *memory politics* bleven dezen dan ook goeddeels buiten beeld.⁵⁸ Zij verwijst in dit voorbeeld wederom naar Kansteiner: de wisselwerking tussen productie en receptie van herinneringen komt in de verhandelingen over

⁵⁵ Wesseling, *Plaatsen van herinnering*, 13.

⁵⁶ Nora, *Realms of memory*, 15.

⁵⁷ Susan Hogervorst, ‘Female resistance fighters. National memory cultures and the International Ravensbrück Committee’, in E. Koresaar, E. Lauk en K. Kuutma (ed.), *The burden of remembering. Recollections & representations of the 20th century* (Helsinki 2009) 89.

⁵⁸ Idem, 90-91.

het IRC geregeld naar voren. Ze stelt: “as Kansteiner would say, the IRC *consumed* [nadruk in origineel, E.L.] a communist collective memory of heroism and moral superiority”.⁵⁹ Het werd voor hun mogelijk dit communistische ideaal op *hun* geschiedenis te plakken – terwijl het, aangezien het echt om een wisselwerking gaat, voor de communisten mogelijk werd de herinneringen aan Ravensbrück (en daarmee andere kampen) voor politieke doeleinden te gebruiken.⁶⁰

Over de manier waarop collectief geheugen tot stand komt, zijn eveneens verschillende belangrijke auteurs in het wetenschappelijke diepe gesprongen. In het verlengde van onder andere Kansteiner (en de theorieën over productie en receptie van herinneringen) heeft Laura Basu een mogelijk zeer bruikbaar begrip onder de aandacht gebracht: het zogenaamde *dispositif* – uit de theoretische trukendoos van Michael Foucault en Jean-Louis Baudry, die het begrip in de jaren '70 beiden introduceerden. Laura Basu beschrijft dit begrip aan de hand van drie kernpunten, waarvan voornamelijk de eerste een handig hulpmiddel zou kunnen blijken te zijn. Om niets aan de definitie af te doen, zal ik dit punt in het Engels citeren: “[...]A *dispositif* [nadruk in het origineel, E.L.] is a particular arrangement of elements and the system of relations between them, which are relations of power and knowledge and – importantly – which constitute subjectivities”.⁶¹ Ten tweede, en sterk verwant aan het eerste punt en het idee van *memory politics*, is de aanname dat een *dispositif* een sterk strategische invalshoek en functie heeft. Ten derde blijkt dat een *dispositif* met het verloop van de tijd sterk kan fluctueren in betekenis en bedoeling⁶² – waarmee het veel gemeenschappelijk heeft met de *Lieux de mémoire* van Nora.⁶³ Samengevat is een *dispositif* een soort overkoepelend begrip, waaronder verstaan wordt hoe verschillende factoren (waaronder ook een politieke, of geïnstitutionaliseerde variant) *memory* als geheel vormen.⁶⁴ In het specifieke geval waarover Basu schrijft, namelijk Ned Kelly in Australië, gaat het over identiteitsvorming van personen – maar ik ben van mening dat dit begrip ook in hoge mate bruikbaar is voor het onderzoek naar de vorming van een *collectief geheugen*, aangezien dat via dezelfde wegen lijkt te gaan – en juist een combinatie van deze paden is van belang.⁶⁵

⁵⁹ Hogervorst, ‘Female resistance fighters’, 90.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Basu, Laura, ‘Memory *dispositifs* and national identities: the case of Ned Kelly’, *Memory Studies* 4 1 (2011) 34.

⁶² Ibid.

⁶³ Nora, *Realms of memory*, 15.

⁶⁴ Basu, ‘Memory *dispositifs*’, 33.

⁶⁵ Idem, 35.

Wanneer we verder ingaan op de relatie tussen *productie* en *receptie* van herinneringen wordt duidelijk dat de trend in de afgelopen decennia er één is, die probeert de natie als kader achter zich te laten. Waar Anderson een zeer belangrijke stap heeft gezet in het verbinden van identiteit, nationalisme en de natiestaat, komt er tegenwoordig steeds meer aandacht voor andere niveaus van herinneringen.⁶⁶ Rothberg, bijvoorbeeld, stelt voor het begrip volledig anders te bekijken.⁶⁷ In plaats van een *zero-sum*, die wat betreft collectief geheugen veelal de discourses overheerst, stelt hij voor om over te stappen naar een *multidirectioneel* (*multidirectional*) spectrum.⁶⁸ Collectieve geheugens staan niet constant alleen tegenover elkaar, in een strijd op figuurlijk *leven en dood*, maar zijn veel vaker platforms voor onderhandeling, uitwisseling, refereren over en weer en uitlenen van de één naar de ander. De stelling dat de Holocaust-herinneringen in Amerika het geheugen aan het slavernijverleden uit de weg hebben geruimd, een duidelijk voorbeeld van een *zero-sum-game*, haalt Rothberg onderuit door erop te wijzen dat *slavernij-activisten* de Holocaust-herinneringen als platform gebruiken om hun eigen boodschap kracht bij te zetten.⁶⁹ De Holocaust-herinneringen zijn vervolgens weer opgekomen aan de hand van andere traumatische ervaringen in de naoorlogse periode, met name de dekolonisatie van grote delen van de wereld.⁷⁰ Samengevat ziet Rothberg *multidirectional memory* als een zeer voordelige benadering. Het gaat niet zozeer om één verhaal, maar om een mengeling van verschillende geheugens – uitwisseling, uitleen en aanpassing, waardoor een groot aantal heterogene, vooral traumatische ervaringen, kunnen worden samengevoegd tot *het* collectief geheugen. Daarbij zijn geen *winnaars* en *verliezers*: de ene herinnering gaat niet ten koste van de ander in een zwart-wit spel van *wij* tegen *zij*.⁷¹

De al eerder aangehaalde Astrid Erll kijkt voor een minder starre toepasbaarheid van het begrip *memory* naar het kader van de natiestaat – en de mogelijkheid die te vervangen. Er is, zo stelt ze, niets mis met het gebruik van de natie als overkoepelend analytisch kenmerk binnen *memory studies* – integendeel. De natie “plays a major role in *the creation of memory culture* [nadruk niet in origineel, E.L.]”.⁷² Waar Erll vooral kijkt naar herinneringen en geheugens van verschillende culturen, in tegenstelling tot de natie,⁷³ is haar model over de

⁶⁶ Karrouche, *Memories from the Rif*, 16.

⁶⁷ Rothberg, *Multidirectional memory. Remembering the Holocaust in the age of decolonization* (Stanford 2009) 4.

⁶⁸ Rothberg, *Multidirectional memory*, 3; 11.

⁶⁹ Idem, 6-7.

⁷⁰ Idem, 7.

⁷¹ Idem, 4-6; 15-16; 18-19.

⁷² Astrid Erll, ‘Travelling memory’, *Parallax* 17 4 (2011) 7.

⁷³ Idem, 8.

productie van herinneringen, hoogst bruikbaar. Het gaat om vijf dimensies: “carriers, media, contents, practices and forms”.⁷⁴ De *carriers* zijn letterlijk de dragers van geheugen: de individuen die de collectieve beelden, narratieven en herinneringen van en aan het verleden constant bij zich dragen. *Media* is een belangrijk instrument in wat Erll voor haar eigen doeleinden *Travelling Memory* noemt: het reizen van herinneringen door de tijd – en de verspreiding daarvan, ook over de landsgrenzen, aan de hand van steeds geavanceerder en makkelijker bereikbare media als boeken, films en TV.⁷⁵ De derde dimensie van het geheugen wordt gevormd door de *contents*: “[which] largely consists of shared images and narratives”.⁷⁶ Zij noemt onder andere, als wereldwijd bekende voorbeelden, de Holocaust, de periode van Apartheid, de datum 9 september 2011 en de Franse Revolutie. Aangezien ze hier aan toevoegt, dat de inhoud hiervan sterk kan fluctueren – om de simpele reden dat er in de basis geen echte *betekenis* achter de gebeurtenissen steekt,⁷⁷ komt het idee van de *contents* sterk overeen met de gedachte achter Nora’s *Lieux de mémoire*.

Dit geldt ook voor *practices* en *forms*, de laatste twee van de vijf genoemde dimensies die Erll onderscheidt. Bij *practices* gaat het als het ware om de *taal* van herdenkingen: de minuut stilte ter nagedachtenis aan de gevallen tijdens oorlog, het luiden van sirenes in heel Israël als versterking van de herdenking aan de Holocaust, enzovoort: deze *rituelen* hebben een waarde gekregen als vertolkers van een herinnering, waarbij deze herdenkingen ook door anderen toegepast kunnen worden op het eigen geheugen – en vaak de eigen traumatische ervaringen. Bij *forms* gaat het om “symbols, icons or schemata of remembering that enable repetition and are often themselves powerful carriers of meaning”.⁷⁸ Deze *mallen* voor herinneringen, zijn volgens Erll de eerste voorwaarde voor een *travelling memory*.

Erll voegt aan deze vijf dimensies wel een waarschuwing toe. Het *reizen* (en daarmee veranderen) van herinneringen, broodnodig om überhaupt te kunnen overleven, zorgt ervoor dat de betekenis daarvan sterk fluctueert. “This can lead to distortion, even perversion, of memories”.⁷⁹ De uitwisseling van informatie, en daarmee de creatie van een Halbwachsiaans *collective memory*, is daarmee een kwetsbaar proces, vatbaar voor veel invloeden en al dan niet doelbewuste veranderingen. Met dat in het achterhoofd is het mijn mening dat een collectief geheugen, en *memory politics* altijd als onlosmakelijk verbonden moeten worden behandeld. Alleen al het belang van het collectief geheugen voor de identiteit maakt het een

⁷⁴ Erll, ‘Travelling memory’, 12.

⁷⁵ Idem, 12-13.

⁷⁶ Idem, 13.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Idem, 12, 14.

constante prooi voor invloeden van instituties, die daar bij te winnen hebben. Theorieën als die van Kansteiner, Basu, Rothberg en Erll geven een set methodes om deze delicate relatie tussen beide begrippen beter te kunnen verklaren.

1.3 Bronnen (en methode)

Het bronnenmateriaal voor deze thesis is ruwweg op te delen in drie min of meer afzonderlijke onderdelen. Deze groepen zullen echter wel constant met elkaar in verband worden gebracht – om zo tot een antwoord op de onderzoeksvragen te kunnen komen. De verschillende onderwerpen vullen elkaar namelijk constant aan, en staan daarbij ook altijd met elkaar in verband: het één kan wel van het ander onderscheiden worden – het kan alleen nooit als helemaal los worden gezien. Hier volgt een overzicht van de drie pijlers, voorzien van een korte uitleg. Voor ieder deelonderwerp is een aparte methode, een op maat gemaakte aanpak gebruikt, die eveneens hieronder zal worden toegelicht.

1. *Contemporary Media.*

Media van alle soorten, gepubliceerd van 17 mei 1940 tot nu. Hierbij valt te denken aan krantenmateriaal, boeken, uitzendingen van documentaires en nieuwsberichten op tv, tijdschriften enzovoort. Deze bronnen spelen in het hele onderzoek een grote rol, waarbij ieder empirisch hoofdstuk als het ware een *vaandeldrager* heeft: zo is dat voor de periode 1940-1950 de krant, voor 1950-1990 het boek en voor de periode 1990-nu een combinatie van boeken, uitzendingen op tv en waar toepasbaar ook het internet. Deze periodes in tijd zijn ingedeeld naar de bewegingen, die het collectief geheugen en de aandacht en invulling van het geheel door de overheid en media in de loop der jaren hebben gekend. Aangezien het hier vooral om semi-feitelijk materiaal gaat, lopen deze periodes constant in elkaar over en kan de *vaandeldrager* van de ene periode, al een periode eerder zijn begonnen. Ondanks dat de aandacht en invulling gedurende de jaren duidelijk veranderde is het, zoals Joost Rosendaal stelt, zeker zo dat “een verandering in de omgang met het verleden [...] nooit plaats [vond] van de ene op de andere dag”.⁸⁰ Er is in het gehele onderzoek binnen de media één afwezige: de radio. Ongetwijfeld is gedurende de oorlogsjaren enkele of meerdere keren berichtgeving over Middelburg op 17 mei 1940 door de radiostations uitgezonden. Alleen om het simpele feit dat radiomateriaal uit die periode wel opgeslagen lijkt, maar zeer slecht toegankelijk is (en al helemaal niet online raadpleegbaar, wat, gezien de hoogstwaarschijnlijk sporadische

⁸⁰ Rosendaal, Joost, *Nijmegen '44: verwoesting, verdriet en verwerking* (Nijmegen 2009) 165.

bruikbare berichtgeving wel een *must* is) heeft het binnen deze thesis helaas geen plaats kunnen krijgen. Voor eventueel verder onderzoek op dit onderwerp is het uitgebreid doorzoeken van radioarchieven aan te raden, doch niet direct noodzakelijk.

2. Beleid en monumenten.

Naar aanleiding van het gemeentelijke beleid rees ook de vraag hoe de *monumentenkwestie* van invloed kan zijn op de manier waarop 17 mei 1940 wordt herinnerd. Vandaar dat ook gekeken zal worden naar dit gemeentebestuur. Het doel is de belangrijkste *Lieux de mémoire* binnen Middelburg, waarvan er vele zijn, te duiden. Ook de wederopbouw van Middelburg, en speciaal de keus dit te doen naar vooroorlogs model (waarmee de stad als geheel een *Lieu de mémoire* werd) zal hierin worden meegenomen. Het was ook de bedoeling de betrokken wethouder over dit onderwerp te spreken, maar gezien de tussenkomst van twee verkiezingen (waaronder de gemeenteraadsverkiezingen, waarna de installatie van een nieuw college volgde) en de gevoeligheid van het onderwerp (zie daarvoor hoofdstuk 4), is deze wens niet uitgekomen.

3. Enquêtes.

Om inzicht te krijgen in hoe de *jeugd van tegenwoordig* de herinnering (of herinneringen) aan 17 mei 1940 nog altijd met zich meedraagt, is gekozen voor het afnemen van enquêtes. In principe was het de bedoeling op zowel de openbare (Nehalennia SSG), als ook op de christelijke middelbare school in Middelburg (CSW) een ongeveer gelijk aantal enquêtes af te nemen. Aangezien alleen de Nehalennia aan dit onderzoek actief wilde meewerken en religie in het debat over 17 mei 1940 nooit een rol heeft gespeeld⁸¹, is het aantal ingevulde en bruikbare enquêtes uiteindelijk op 137 gekomen. Na een gesprek met de heer Sijnke is besloten de woorden *bombardement* en *beschieting* niet te noemen in de vraagstelling – in de antwoorden werd het wel gebruikt (de leerlingen kregen bijvoorbeeld de keuze tussen een “bombardement met vliegtuigen” en een “bombardement met artillerie”, waarbij de term geneutraliseerd werd). Dit werd besloten, omdat mogelijk de term *bombardement* een construct van na de oorlog was, en daarbij al vrij snel het beeld van een aanval door vliegtuigen oproept. Het was daarbij belangrijk dat de leerlingen zonder enige invloed van de vragen, aan hun antwoorden begonnen: het in de mond leggen van bepaalde woorden of zienswijzen is een doodzonde bij het afnemen van enquêtes als deze.

⁸¹ Het onderzoek binnen de andere twee pijlers was op het moment van afnemen van de enquêtes al dusdanig ver gevorderd, dat deze conclusie getrokken kon worden.

Hoofdstuk II

De chaos zwart op wit: het Bombardement tussen 1940 en 1950.

Na de meidagen van 1940 lag Nederland in puin: het openbare leven was volledig verstoord en chaos overheerste het land. De berichtgeving over de oorlog leed daar, zeker in de door de oorlog flink gehavende steden als Rotterdam en Middelburg, als per definitie enorm onder. De bronnen uit de periode 1940-1950 over het bombardement zijn dan ook, zeker in vergelijking met latere perioden, klein in aantal – en beperkt in verscheidenheid. Naast een enkel boek en mogelijk uitzendingen op de radio, die eveneens in dit hoofdstuk besproken zullen worden, was de krant het eerste en voornaamste medium dat in de woelige meidagen van 1940 met een berichtgeving over de gebeurtenissen in Middelburg op 17 mei kwam. En met *de* krant wordt geen recht gedaan aan de grote aantallen dagbladen, die tot vóór half mei geregeld verschenen. Waar Zeeland tegenwoordig bijna volledig leunt op de *Provinciale Zeeuwse Courant*, had elke stad van enig aanzien in Zeeland in 1940 een eigen krant. Zo was er de *Vlissingse Courant*, de *Zierikzeesche Nieuwsbode*, de *Middelburgse Courant*, *Goesse Courant*, *Breskensse Courant* enzovoort. De meeste van deze relatief kleinschalige kranten gingen, om organisatorische redenen, samen in de al eerder genoemde *Provinciale Zeeuwse Courant*. Daarnaast was *De Zeeuw*, het *christelijk-historische nieuwsblad voor Zeeland*, een andere belangrijke speler in de Zeeuwse krantenwereld.

Tegenwoordig zijn deze en vele andere lokale en regionale kranten gedigitaliseerd in een samenwerking tussen archieven, bibliotheken, omroepen, overige culturele en educatieve instellingen als het *Roosevelt Study Center*, en de Zeeuwse Bibliotheek.⁸² Het doornemen van deze omvangrijke databank is van belang op twee vlakken. Ten eerste een zeer praktische reden: tijdens een gesprek met Middelburgs historicus Peter Sijnke, auteur van één van de standaardwerken over 17 mei 1940,⁸³ kwam enige twijfel over de terminologie bovendrijven. Zijn boek, genaamd *het Vergeten Bombardement*, gebruikt expliciet het woord ‘bombardement’, wat volgens de heer Sijnke mogelijk pas na de oorlog op de verwoesting van Middelburg is geplakt. Een onderzoek in de kranten (en overige media uit de periode 1940-1944), zou dit kunnen bevestigen of ontcrachten.

Ten tweede was (en is) de krant een invloedrijk medium wanneer het op overdracht van informatie aankomt – niet alleen door middel van de reguliere artikelen, maar ook via individuele ingezonden brieven, advertenties, enzovoort. Zo stelt Wulf Kansteiner dat de

⁸² <http://www.zeeuwsebibliotheek.nl/pagina/25051.krantenbankzeeland.html> (11/02/14).

⁸³ Sijnke, Peter, *Middelburg, 17 mei 1940, het Vergeten Bombardement* (Middelburg 2010).

media in de moderne tijd een hoogst productieve eenheid vormen. “All memories, even the memories of eyewitnesses, only assume collective relevance when they are structured, represented, and used in a social setting”.⁸⁴ daar komt de krant als invloedrijk medium in beeld. Wel moet in dit specifieke geval constant in de gaten worden gehouden, dat de Nederlandse pers tijdens de bezetting onder steeds zwaarder censuur geraakte. Toch is beeldvorming onder censuur ook een legitiem onderdeel van het gehele plaatje.

Binnen de Zeeuwse Krantenbank is gezocht op een aantal verschillende zoektermen, om zoveel mogelijk bruikbare resultaten te verzamelen. Voor de periode 17 mei 1940 tot en met 18 juni 1940 (precies een maand na het eerste bericht over het gebeurde) is gezocht op “Middelburg”, wat een aantal van ruim 2,300 resultaten opleverde. Natuurlijk zit hier een groot aantal onbruikbare stukken tussen – hoe verder van 17 mei af, hoe groter het aantal *gewone* berichten –, maar toch blijven er enkele tientallen over, die voor de beeldvorming van de ramp op 17 mei 1940, belangrijk zijn. Voor de periode 19 juni 1940 tot en met 30 november 1944 (enkele weken na de bevrijding van Middelburg) en 1 december 1944 tot en met 31 december 1950 is ingezet op vier verschillende zoektermen en woordcombinaties, waarbij de toonzetting uit de eerste periode, alsmede de terminologische problemen in de gaten worden gehouden:

- “ramp” en “Middelburg”.
- “bombardement” en “Middelburg”.
- “beschieting” en “Middelburg”.
- “17 mei” en “Middelburg”.

Voor de naoorlogse periode (vanaf 1 december 1944) is niet het hele jaar gebruikt, maar is de berichtgeving van de maanden mei en juni van elk jaar (als periode van herdenking) doorzocht, om de informatiestroom overzichtelijk te kunnen indelen.

⁸⁴ Kansteiner, Wulf, ‘Finding meaning in memory: a methodological critique of collective memory studies’, *History and Theory* 41 (2002) 179-197; 190.

2.1 1940-1944, Luctor...

17 mei 1940 tot 18 juni 1940.

Al eerder is kort gesproken over de chaos in Middelburg, en Zeeland als geheel. Dit wordt nog eens bevestigd door de berichtgeving in de Zeeuwse kranten – die opvallend genoeg bijzonder langzaam op gang kwam. Ondanks de chaos was de geografische afstand tussen de verschillende printers, en daarmee de verschillende steden, nooit groot. Toch duurde het enige dagen, voor het eerste nieuws uit Middelburg in Vlissingen (in de *Vlissingse Courant*) en Goes (*De Zeeuw*) in de krant verscheen. Sterker nog, het eerste bericht, in *De Zeeuw* van 18 mei 1940 (en daarmee opgemaakt op 17 mei), maakte alleen melding van de onmogelijkheid, informatie over het gebeurde te delen. “Naar wij vernemen moet het centrum van Middelburg (Markt en omgeving) zwaar getroffen zijn, terwijl daar ook enkele branden zouden zijn ontstaan. Door de Goesche brandweer is assistentie bij het bluswerk verleend. Wij hopen spoedig in de gelegenheid te zijn, zoodra posterijen, telegrafie en telefonie weer normaal werken, volledige berichten te kunnen geven.”⁸⁵ Ondanks de inzet van brandweerlieden uit waren de communicatielijnen duidelijk te zwaar beschadigd, om *feiten* op papier te kunnen zetten.

De eerste concrete berichtgeving verscheen daarom pas op 20 mei 1940 in een noodkrant, gedrukt in Vlissingen (uit een samenwerking tussen de *Vlissingse Courant* en de *Middelburgsche Courant*, waarvan de drukkerij was verwoest). De burgemeester van Vlissingen, Carel Albert van Woelderens, sprak het volk in zijn stad toe. Hij waarschuwde allereerst voor het gevaar van emoties, geruchten en spanning – en de uitwerking daarvan op het nieuws. “Het is van groot belang te achten voor de inwoners van Walcheren, dat een authentiek juiste berichtgeving gewaarborgd is.” Daarna nam hij heel kort het woord over de situatie in Middelburg: “Ons arme, zwaar geteisterde Middelburg waar de vreeselijke brand onnoemelijk vele schatten en overeeuwde Zeeuwsche herinneringen aan vervlogen grootheid heeft vernietigd, heeft ook zijn drukkerij en courant verloren.”⁸⁶

In dezelfde uitgave stond ook een proclamatie van de burgemeester van Middelburg, Jan van Walré de Bordes. “Na den vreselijken slag welke onze stad getroffen heeft, wensch ik tot U allen een woord van vertroosting en bemoediging te richten”. Deze woorden van troost leidden vervolgens direct in de richting van een bepaalde beeldvorming over het gebeurde.

⁸⁵ “Uit den Omtrek”, *De Zeeuw*, 18 mei 1940.

⁸⁶ “Een woord tot de burgerij van burgemeester van Woelderens”, *Nood-Courant, uitgave van de “Vlissingse Courant” en de “Middelburgsche Courant”*, 20 mei 1940.

Hij begon met een mogelijk dubbelzinnige stelling: “de Duitsche legerleiding betreurt de verwoestingen evenzeer als wij zelf en beschouwt het als hare voornaamste taak, aan den wederopbouw mede te werken.” Er werd echter nog geen Zwarte Piet uitgedeeld. Waar *De Zeeuw* het al had over “de vreeselijke brand”, ging ook burgemeester Van Walré verder in die richting: “Naar ik persoonlijk heb kunnen vaststellen, is de verwoesting voor het overgrote gedeelte het gevolg van branden. Toen het bombardement was afgelopen, waren het Stadhuis, de Abdij, St. Joris en de huizen aan de Markt, Lange Burg, Koorkerkhof, Balans, Dwarskaai, Rouaansche Kaai en zeer vele andere, nog in tact.”⁸⁷ Zie daar dus ook de eerste expliciete vermelding van een bombardement – en dat slechts enkele dagen na de ramp. De twijfel, die bij historicus Sijnke bestond over het gebruik van de term *bombardement*, lijkt daarmee al vrij snel ongegrond. En dat niet alleen een brand schade had veroorzaakt, werd volgens de burgemeester ook zonder blikken of blozen op papier gezet. Toch was het overzicht aan geleden schade nog niet compleet – *De Zeeuw* schreef, eveneens op 20 mei, “Het is nog niet mogelijk een volledige lijst te geven van wat verloren ging. Wij hopen dit morgen te kunnen doen.”⁸⁸

Dit overzicht verscheen dan ook de dag daarna, eveneens in *De Zeeuw*. Toch bleek de chaos nog dusdanig groot (en delen van de stad dusdanig onbereikbaar), “dat het niet mogelijk is een volledig beeld te geven van het deel der stad, dat verwoest is.”⁸⁹ Wat betreft de schuldvraag parafraseerden ze letterlijk de woorden van de burgemeester van 20 mei – waardoor ze aan de beeldvorming niets nieuws toevoegden. Daarbij noemden ze nog een extra reden voor de langzame berichtgeving: “De inhoud staat onder volledige censuur en dit brengt uit den aard der zaak zekere vertragingen met zich.”⁹⁰

Naast het opvallende feit, dat het nieuws uit Middelburg pas op de 23^e mei op de Zeeuwse eilanden verspreid werd,⁹¹ verscheen er enkele dagen geen nieuw materiaal. Pas vanaf 24 mei werd meer duidelijk gemaakt over de gebeurtenissen van de week daarvoor, te beginnen met de *Provinciale Zeeuwsche (Middelburgsche) Courant*: “met de vermelding van het groote aantal der huizen, dat op dien ongeluksdag van 17 mei meer of minder zijn vernield, is de omvang der ramp, die Middelburg door het bombardement heeft getroffen, niet eens naar behooren aangegeven.” Slechts enkele regels later noemen ze een andere oorzaak:

⁸⁷ “Proclamatie van den burgemeester van Middelburg”, *Nood-Courant, uitgave van de “Vlissingsche Courant” en de “Middelburgsche Courant”*, 20 mei 1940.

⁸⁸ “De oorlogsverwoestingen te Middelburg”, *De Zeeuw*, 20 mei 1940.

⁸⁹ “De toestand in Middelburg”, *De Zeeuw*, 21 mei 1940.

⁹⁰ “Aan de lezers”, *De Zeeuw*, 21 mei 1940.

⁹¹ Een zeer korte vermelding van het gebeurde in Middelburg staat in het opvallend karige artikel “De oorlogsschade in Zeeland”, *Zierikzeesche Nieuwsbode*, 23 mei 1940.

“De Lange Jan, Middelburg’s wereldberoemde Abdijtoren, welke ook ten offer is gevallen aan den oorlogsbrand.”⁹²

Deze brand als oorzaak leek de dagen daarna verder naar de achtergrond te verschuiven. De schade werd er nog altijd gedeeltelijk aan toegeschreven (zo was er ook een aangekondigde collecte voor “slachtoffers brand”⁹³, maar de focus kwam steeds meer op oorlogshandelingen. Zo staat in de *Vlissingsche Courant* van 24 mei: “Op dien dag toch werd Middelburg daadwerkelijk betrokken in de botsing tusschen de strijdende legers”.⁹⁴ *De Zeeuw* maakte het voor het eerst erg specifiek: “De eerste bom trof de Nieuwstraat en naaste omgeving en veroorzaakte een betrekkelijk kort daarop gebluschte brand [...]. Den geheelen middag door vielen granaten [...]. De grootste verwoestingen zijn echter door de branden aangericht.”⁹⁵ Een brand als gevolg van bommen en granaten – in lijn met de woorden van burgemeester Van Walré. De oorzaken van de verwoesting van het centrum schijnen vanaf 24 mei 1940 *duidelijk* te zijn, maar het *wie* en *waarom* bleef nog onbeantwoord. Door het expliciet noemen van een bombardement (door bommen en granaten), zou het beantwoorden van de schuldvraag niet lang op zich moeten laten wachten.

Voor het zover was, kwamen eerst nog enkele nieuwe *details* over de schade van 17 mei 1940 naar buiten: op 27 mei stond er in de *Zierikzeesche Nieuwsbode* “dat het hevige bombardement ook menschenlevens hebben [sic] gekost, staat vast.” Daarnaast staat volgens hen ook vast dat specifiek een luchtbombardement, gevolgd door een brand, de oorzaak van de verwoesting zou zijn geweest.⁹⁶ Opvallend is dat er haast geen aandacht is voor slachtoffers in Middelburg. Hun aantal lag relatief laag, maar toch is het bijzonder dat het bijna twee volle weken duurt voor een krant terloops melding maakt van het verlies van mensenlevens als gevolg van de ramp – een precies getal staat zelfs pas op 1 juni in de *Vlissingsche Courant*.⁹⁷ Er is in de kranten wel veel aandacht voor de oorzaak (en kort maar krachtig ook voor de schuldige) – wat ook de reden is dat mijn focus in dit onderzoek in die hoek ligt.

De *Zierikzeesche Nieuwsbode* ging een dag later, 28 mei 1940, een volledig nieuwe richting uit, toen het op de schuldvraag aankwam. In een klein berichtje staat: “Bij den brand te Middelburg op 17 mei, ten deele te weeg gebracht door de terugtrekkende Fransche

⁹² “Wat in Middelburg onherstelbaar verloren ging”, *Provinciale Zeeuwsche Middelburgsche Courant*, 24 mei 1940.

⁹³ “Predikbeurten Geref. Gem.”, *Vlissingsche Courant*, 24 mei 1940.

⁹⁴ “Middelburg, een geteisterde stad”, *Vlissingsche Courant*, 24 mei 1940.

⁹⁵ “De verwoesting te Middelburg”, *De Zeeuw*, 24 mei 1940.

⁹⁶ “Zeeland’s hoofdstad geteisterd”, *Zierikzeesche Nieuwsbode*, 27 mei 1940.

⁹⁷ “De ramp in Middelburg”, *Vlissingsche Courant*, 1 juni 1940.

troepen, is het archief der gemeente [...] verloren gegaan [...].”⁹⁸ Op 31 mei gingen vervolgens de *Provinciale Zeeuwsche Courant* en *De Zeeuw* met het geheel aan de haal: “De Franschen trokken terug. Hun terugtocht werd een vlucht, hun vlucht een paniek. Het overmachtige Duitse luchtwapen dreef hen voor zich uit, maaide hen neer, ontwrichtte alle verband... Door de straten van Middelburg huilden granaten.” De *Provinciale Zeeuwsche Courant* start dus met een dramatische introductie op het geheel – om vervolgens, iets verderop, tot de kern van de zaak te komen: burgemeester Van Walré de Bordes heeft geprobeerd Middelburg van het oorlogsgeweld te redden, maar werd daarin niet gesteund door de Franse militaire autoriteiten. Hij vroeg in een telefoongesprek met een niet bij naam genoemde Franse admiraal (waarschijnlijk Charles Platon, commandant der Franse troepen in Zeeland) om het vuren te staken, om overgave van de stad mogelijk te maken: “zullen de Franschen voortgaan met schieten als wij de witte vlag hijschen?” De admiraal zeide: “daarop kan ik niet antwoorden.”⁹⁹ Het hele bombardement verdween op dat moment naar de achtergrond: de heldhaftige acties van Nederlandse militairen en burgers om Middelburg over te geven, stonden centraal.

De Zeeuw gaf op dezelfde dag de enige échte beschuldiging af, die gedurende de hele oorlog is gegeven. Dit deden ze aan de hand van een artikel in de *Westfälische Landeszeitung*, waarin ene ‘Kriegsberichter A. Zell’ citeert uit een interview met burgemeester Van Walré de Bordes. “Denzelfden dag”, aldus de burgemeester, “vielen de eerste granaten in de stad.” Spoedig stond Middelburg in brand en begonnen de heldhaftige, doch hopelooze pogingen om het vuur neer te slaan. “Om 17 uur”, zoo vervolgde de burgemeester [...], “duurde de beschieting nog steeds voort. Thans wisten wij, dat Fransche granaten daarvan de oorzaak waren. Dat konden wij uit de schietrichting opmaken [...] Als wij de witte vlag op den toren zouden hijschen, bestond het gevaar dat de Fransche eerst recht de beschieting zouden voortzetten, en versterken.”¹⁰⁰ Het zou de eerste, en eigenlijk ook direct laatste expliciete beschuldiging zijn – in ieder geval tot het eind van de oorlog.

Vanaf dat moment keerde er wel een soort *rust* terug, in de berichtgeving over de ramp van 17 mei 1940 – een rust, die zich kenmerkte door haast oorverdovende stilte, met slechts nog af en toe een bericht over die bewuste dag. Daarbij bleek het nog altijd ver van duidelijk, wat nu precies wanneer en hoe was gebeurd. Zo stond er in de *Vlissingsche Courant* van 5 juni 1940: “In den nacht van donderdag op vrijdag (tijdens de artillerie-beschieting en het

⁹⁸ “Archieven en musea te Middelburg”, *Zierikzeesche Nieuwbode*, 28 mei 1940.

⁹⁹ “De dramatische toedracht der overgave van Middelburg”, *Provinciale Zeeuwsche Courant*, 31 mei 1940.

¹⁰⁰ “Een korporaal redde Middelburg”, *De Zeeuw*, 31 mei 1940.

bombardement van Middelburg) [...]”.¹⁰¹ Dat ze hierbij het bombardement, in welke vorm dan ook, een halve dag eerder plaatsten dan het daadwerkelijk heeft doen plaatsvinden, is in het beste geval slordig te noemen. Na nog eenmaal een uitgebreide versie van het verhaal op 13 juni, waarbij wederom een beschieting (en schade door “rondvliegende scherven van granaten en bommen”, al zijn “brandbommen [...] **niet** [nadruk in het origineel, E.L.] waargenomen”¹⁰²) als oorzaak wordt genoemd, zwijgen de kranten over toedracht en schuld. 17 mei wordt vanaf dat moment nog slechts terloops genoemd, zonder er dieper op in te gaan.

Hier is het van belang nog kort even terug te komen op de discussie met de heer Sijnke over de terminologie en het gebruik van het woord *bombardement*. Duidelijk is ondertussen, dat in ieder geval de burgemeester en de kranten het woord regelmatig bezigden – al voegden ze daar geen diepere betekenis aan toe door uit te leggen door wie, hoe en waarmee dit bombardement werd uitgevoerd. Toch zou het uitgangspunt van Sijnke, die immers stelde dat het woord bombardement pas na de oorlog op het geheel is geplakt, nog te verklaren kunnen zijn: wanneer alleen de burgemeester en officiële kanalen het woord zouden hebben gebruikt, zou er natuurlijk geen sprake zijn geweest van een wijdverbreid aangenomen beschrijving van de ramp. Enkele persoonlijke advertenties in de kranten van de periode mei-juni 1940 laten echter zien, dat ook de Middelburgse bevolking het woord bombardement zonder twijfel in de mond nam.

Zo is W. Willemse, op dat moment woonachtig aan de Boulevard de Ruyter te Vlissingen, op zoek naar zijn of haar “klein zwart hondje (dwerg-pinchertje) luisterende naar den naam Willem III”, welke ze is “kwijtgeraakt tijdens bombardement”.¹⁰³ Tegelijkertijd rouwde de familie Jonckman om het verlies van Wilhelmina Chatherina Jonckman, die “tijdens het bombardement te Middelburg op 17 mei [is] overleden”.¹⁰⁴ Waaruit blijkt dat de Middelburgse (of Walcherse) bevolking het woord bombardement zeker niet schuwde – zelfs niet in combinatie met het sterke *het: het bombardement* is al stelliger en wat dat betreft handiger in de beeldvorming dan het wat algemenere *een bombardement*. Het ziet er naar uit dat de Middelburgers al binnen twee weken de ramp een bijzondere lading hadden gegeven – een lading, die later, zeker na de oorlog, zeer sterk tot uiting zou komen.

¹⁰¹ “Wat een gepensioneerd overste in Middelburg overkwam”, *Vlissingsche Courant*, 5 juni 1940.

¹⁰² “Middelburgs brandweer verdient den dank der burgers”, *Vlissingse Courant*, 13 juni 1940.

¹⁰³ Advertentie onder “Diversen”, *Vlissingsche Courant*, 4 juni 1940.

¹⁰⁴ Rouwadvertenties, *Vlissingsche Courant*, 6 juni 1940.

19 juni 1940 tot 30 november 1944.

Ondanks dat er vrij weinig is *gezegd* gedurende de eerste weken van berichtgeving, steekt de nieuwswaarde van de berichten van de periode na 18 juni 1940 nóg bleker af tegen de (emotionele) schade, die in Middelburg op 17 mei 1940 geleden is. Voor deze periode is gezocht op de eerder al genoemde vier woordcombinaties: “bombardement” en “Middelburg”, “beschieting” en “Middelburg”, “17 mei” en “Middelburg”, “ramp” en “Middelburg”. Opvallend is dat “beschieting” in de gehele periode van ruim vier jaar niet één keer is voorgekomen – en dat het neutrale woord “ramp” in combinatie met de naam van de stad juist bijzonder vaak, namelijk 90 maal, is gebruikt. “Bombardement” blijft daar met 19 vermeldingen ver achter.

Wanneer gekeken wordt naar de terminologie is mogelijk vermeldenswaardig dat de benaming “het bombardement van Middelburg” op 11 juli 1940 voor het eerst als zodanig is gebruikt (al bleek eerder al dat, onder andere in rouwadvertenties, de Middelburgse bevolking hard werkte aan de beeldvorming) – in de *Vlissingsche Courant* van die dag.¹⁰⁵ Aangezien het hier ging om woorden uit een vergadering van de Zeeuwsche Landbouw Maatschappij, was het ook hier geen construct van de krant of overheid – maar van min of meer *onafhankelijke* burgers (onafhankelijk van eventuele beleids- en beeldvorming).

Verder is deze periode wat betreft nieuws in de kranten weinig vernieuwend. Regelmatig wordt oorlogsgeweld aangehaald als oorzaak van de verwoestingen in de binnenstad – maar er werd geen enkele maal een schuldige aangewezen. Ook de Fransen, in dit geval een makkelijk doelwit voor een Duitsgezind (of voor de Duitsers opererend) persapparaat, bleven volledig buiten schot. Slechts eenmaal werd specifiek genoemd dat de verwoesting door granaten heeft kunnen plaatsvinden, maar aangezien het hier gaat over een periode van ruim vier jaar, mag dat geen naam hebben – zeker niet wanneer de datum van dit artikel wordt bekeken, welke namelijk nog in 1940 ligt.¹⁰⁶ Een laatste opvallende feit is dat de kranten, vooral gedurende 1940, veelvuldig inhaken op het “*elk voordeel heeft zijn nadeel*”-thema: er waren voor de oorlog al plannen het centrum van Middelburg volledig aan te passen en flink te verbouwen – nu is de mogelijkheid ook geboden. De Duitsers, bij monde van Seyss-Inquart, toonden zich bij de wederopbouw (en daarmee in de media) zeer behulpzaam.

¹⁰⁵ “De algemeene vergadering van de Zeeuwsche Landbouw Maatschappij”, *Vlissingsche Courant*, 11 juli 1940.

¹⁰⁶ “Kunstzinnige offervaardigheid”, *Vlissingsche Courant*, 22 november 1940.

Over de grenzen: krantenberichten over Middelburg buiten Zeeland.

Aangezien de kranten binnen Zeeland over de gehele periode van de oorlog, zeker na eind juni 1940, in informatieve waarde sterk achterbleven, is geprobeerd in andere kranten (buiten Zeeland) te zoeken naar nuttige stellingen en interessante berichten. Ook is het zeer bruikbaar de vergelijking tussen Zeeuwse en niet-Zeeuwse nieuwsbladen te maken. Hierbij is gebruik gemaakt van de database Delpher (een project waarbij de Koninklijke Bibliotheek en verschillende universiteitsbibliotheken voorop zijn gegaan in het digitaliseren van teksten), en zijn dezelfde termen en zoekopdrachten gebruikt als in de Zeeuwse Krantenbank – met uitzondering van een algemene zoekopdracht op “Middelburg” voor de periode 17 mei 1940 tot en met 31 mei 1940. Ondanks dat de chaos er niet minder op was, nemen de landelijke en koloniale kranten wel veel stellingen in – al bleef dit vooral beperkt tot de eerste paar weken na de inval, waarschijnlijk nog gebruikmakend van een luwte in censuur.

Nog voordat op Walcheren zelf al nieuws over Middelburg bekend werd gemaakt schrijft het *Soerabaijasch Handelsblad* al dat “beide eilanden, waaronder de steden Middelburg en Veere, [...] hevig [hebben geleden] onder de Duitse bombardementen [...]”¹⁰⁷. Het *Bataviaasch Nieuwsblad* maakt het nog specifiek, waarbij direct de eerste vermelding van *terreur* door de Duitsers is gevonden: “Onze broeders onder Duitse terreur: het schoone Middelburg en Veere hevig geteisterd.”¹⁰⁸ Van een vernietigend bombardement op Veere is echter geen sprake geweest – hooguit zijn enkele militaire doelen in haar omgeving aangevallen. Nederlandse kranten volgden niet veel later ook met informatie: op 21 mei heette het in de *Nieuwe Tilburgsche Courant* dat de “eens zo mooie en beroemde stad [...] gehavend is door explosieve bommen, brandbommen en granaten”,¹⁰⁹ en op 23 mei noemde het *Leeuwarder Nieuwsblad* dat Middelburg “door Duitse luchtbombardementen zwaar [is] geteisterd.”¹¹⁰ De *Haagsche Courant* beschreef een dag later dat “vrijdagmiddag [Middelburg] met bommen, granaten en mitrailleurvuur [is] bestookt”¹¹¹ – waarmee elk van deze kranten duidelijk veel verder ging dan zijn Zeeuwse gelijken, die op dat moment nog altijd vrij weinig berichtgeving hadden doen uitgaan.

Nog opvallender dan de toch al bijzonder gedetailleerde berichtgeving in de niet-Zeeuwse kranten tot en met 23 mei, is wat er op 24 mei in *De Oprechte Haarlemsche Courant*, *De Telegraaf*, het *Leeuwarder Nieuwsblad* en de *Arnhemsche Courant* beschreven

¹⁰⁷ “Beveland en Walcheren ontruimd”, *Soerabaijasch Handelsblad*, 18 mei 1940.

¹⁰⁸ “Onze broeders onder Duitse terreur”, *Bataviaasch Nieuwsblad*, 18 mei 1940.

¹⁰⁹ “Middelburg zwaar geteisterd”, *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 21 mei 1940.

¹¹⁰ “De strijd in Brabant en Zeeland”, *Leeuwarder Nieuwsbode*, 23 mei 1940.

¹¹¹ “Middelburg na den strijd”, *Haagsche Courant*, 24 mei 1940.

staat. Het gaat dan om informatie, die in Zeeland gedurende de oorlogsjaren nóóit is opgenomen in kranten. De Franse terugtocht in paniek is zeker genoemd, maar volgens de hierboven genoemde kranten “hebben de Fransche troepen [om dezen aftocht te dekken], zoo vertelden onze zegslieden-oogetuigen, op vier plaatsen in de stad Middelburg in brand gestoken”.¹¹² *De Tijd* ging nog verder, door ook de verwoesting vanuit de lucht door de Duitse vliegtuigen, bij de Fransen in de schoenen te schuiven. Zij hadden, door in de monumentale panden van de binnenstad kwartier te maken, deze locaties militaire doelen gemaakt – het was daarom geheel te verklaren dat de Duitsers er, zei het met de grootst mogelijke voorzichtigheid, op hebben gevuurd. *De Tijd* onderschrijft ten slotte ook het verhaal van de opzettelijke brandstichting: de ondertitel “De Franschen stichtten brand om hun aftocht te dekken” doet alle twijfel verdwijnen.¹¹³ Ook het *Nieuwsblad van het Noorden* deelde deze mening: “Fransche troepen stichtten niet te stuiten brand”, zo kopt een artikel.¹¹⁴

24 en 25 mei bleken een wat betreft meningen over het gebeuren bijzonder rijke bron aan informatie te hebben, aangezien het bij deze eerdere bijzondere verhalen niet bleef. De *Nieuwe Apeldoornsche Courant* maakte het op diezelfde dag bijvoorbeeld nog bonter, door te stellen dat Franse soldaten in Middelburg aan het plunderen zouden zijn geslagen – en dat Nederlandse soldaten daarom het vuur op hun *bondgenoten* zouden hebben moeten openen, waarna de krant de verwoesting van het centrum van Middelburg in één adem ontkent.¹¹⁵ Ook de media buiten Zeeland wisten duidelijk niet precies, wat er gebeurd was. De *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* gaat bijvoorbeeld op 24 mei weer een stap terug: niet alleen de Fransen, die in hun paniek Middelburg beschoten, maar ook de Duitsers hadden schuld aan de allesverwoestende brand: vanuit vliegtuigen werden verschillende plaatsen in de stad bestookt, waarbij ook brandbommen zijn gebruikt.¹¹⁶

Om de complete chaos van nieuwsberichten compleet te maken is het belangrijk nog een laatste, geheel nieuwe en daarmee ook uit de toon vallende invalshoek te belichten: het *Utrechts Volksblad* van 29 mei 1940 geeft, geheel zonder precedent, mogelijk Engelse troepen de schuld. “De Engelsen hebben Leuven in brand gestoken – zelfde optreden als in Middelburg.” En later: “hier is dus hetzelfde geconstateerd wat, blijkens officiële mededelingen, ook te Middelburg door terugtrekkende troepen is aangericht.”¹¹⁷ Dit is een manier van formuleren, die voor een discussie over de werkelijke betekenis van deze

¹¹² Onder andere “Over het krijgsverloop”, *Arnhemsche Courant*, 24 mei 1940.

¹¹³ “Middelburgs trotsche abdij door den oorlog verwoest”, *De Tijd*, 24 mei 1940.

¹¹⁴ “Middelburg’s beroemde stedenschoon vernietigd”, *Nieuwsblad van het Noorden*, 25 mei 1940.

¹¹⁵ “In Zeeland”, *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 24 mei 1940.

¹¹⁶ “Een soldaat kwam uit Zeeland terug”, *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 24 mei 1940.

¹¹⁷ “De Engelsen hebben Leuven in brand gestoken”, *Utrechts Volksblad*, 29 mei 1940.

woorden, erg nadelig is. Worden hier daadwerkelijk Engelsen beschuldigd – of worden Engelsen beschuldigd van hun daden in Leuven, die overeen komen met wat er door *andere soldaten* in Middelburg is gedaan? Er waren wel degelijk Engelsen op Walcheren aanwezig: een *Demolition Party* was overgestoken naar Vlissingen om daar installaties en materieel van de Koninklijke Marine te vernietigen. Anti-Engelse berichtgeving over Middelburg voert in ieder geval niet de boventoon in de kranten van 1940 tot en met 1944, maar het is een versie van het verhaal, die wel in het achterhoofd moet worden gehouden.

2.2 ...et emergo, 1944-1950.

De oorlog bracht een strenge censuur met zich mee: het is logisch dat de Nederlandse (en daarmee Zeeuwse) kranten niet met alles zouden hebben kunnen weggomen. Expliciete beschuldigingen aan het adres van de Duitse strijdkrachten zouden vrijwel onmogelijk zijn geweest. Toch is het opvallend, dat tijdens de oorlog ook geen sterke anti-Franse stemming in de kranten verscheen, terwijl hier wel *bewijs* voor was (althans, als we de burgemeester mogen geloven). Samengevat is het belangrijk alle berichtgeving, en juist ook het ontbreken daarvan, met een korrel zout te nemen – en daarbij ook zeker de naoorlogse nieuwsberichten te onderzoeken. Hiervoor zullen de al eerder geïntroduceerde zoektermen worden toegepast op periodes van 10 tot en met 20 mei van elk jaar: de periode van herdenking, herinnering en beeldvorming in alle media. In dit hoofdstuk zal de periode 1944-1950 worden behandeld – in de volgende hoofdstukken zullen de jaren vanaf 1950 parallel aan ander materiaal uit die periode worden geanalyseerd.

Voor een eerste, duidelijke stellingname is het van belang een bericht van Radio Oranje op 11 november 1944 te bekijken: hier worden de woorden van Rijkscommissaris Seyss-Inquart, die aanbod het door overstroming getroffen Walcheren te helpen, belachelijk gemaakt. “Hij vergat echter dat in Middelburg, in 1940, de huizen door de D. [Duitsers] werden platgebrand.”¹¹⁸ De toon was gezet. Eind 1945 maakt ook het *Zeeuwsch Dagblad* zich druk om de opzettelijk verkeerde informatie, die de Zeeuwen gedurende de oorlog is gevoerd. Onder een Duitse illustratie van Middelburg stond: “Het was een stil, bloeiend stadje, een centrum van kleederdrachten [...] totdat de Engelsche oorlog er het vorig jaar overheen geraasd is. Men vraagt zich tevergeefs af, wat deze [...] stad voor waarde moet gehad hebben als verdedigingswerk om door de Britten op hun vlucht nog eerst platgebrand te worden.” De

¹¹⁸ “Berichten voorziening oorlogstijd No.157”, 11 november 1944.

Duitse beschrijving rondde af met het bespotten van de Britse rijkdommen. Het *Zeeuwsch Dagblad* sloot het stuk af met: “hier is verder commentaar overbodig.”¹¹⁹ Niet zozeer deze stellingname, als wel ook weer de verwijzing naar Engelse brandstichters, is interessant om te onthouden: schijnbaar werden de Engelsen gedurende de oorlogsjaren minstens zo vaak beschuldigd als hun Franse bondgenoten.

Precies zes jaren na de ramp in 1940 stond in de PZC een samenvatting: wie heeft wat gedaan, en hoe hebben de Zeeuwen hier mee geleefd? “De Duitschers trachtten reeds toen de schuld van het vernietigende bombardement en de beschieting op de Franschen te werpen. De bevolking wist echter beter”. De Zeeuwen hebben de hele oorlog geweten hoe de vork in de steel zat: de “Kulturbrengers” hebben Middelburg verwoest: “niet op de Franschen, op de Duitschers drukt de eeuwige schande.”¹²⁰ Aan de onduidelijkheid en chaos in de berichtgeving tijdens de oorlog kwam definitief een eind: de in de PZC weergegeven *feiten* werden de nieuwe uitgangspunt voor de discussie over het bombardement op Middelburg zou gaan.¹²¹

2.3 Wet Materiële Oorlogsschade en de Rotterdamse connectie.

Opvallend genoeg is, noch in de periode 1940-1944, noch in de eerste naoorlogse jaren, de vergelijking met Rotterdam niet of nauwelijks gemaakt. Natuurlijk is Middelburg enkele malen in dezelfde zin met Rotterdam genoemd, maar dit ging niet om het hoe, wie en waarom – maar puur om het feit dat er slachtoffers zijn gevallen en schade is geleden. Slechts een paar maal is Middelburg aan Rotterdam gelijkgesteld – en dit had een bijzondere reden: de Wet op Materiële Oorlogsschade (MOS). Deze wet ontstond in 1950 na een reeks eerdere besluiten, genomen vanaf 1945. Het principe van deze wet was, dat materiële schade als gevolg van oorlogsgeweld en handelingen door de tegenstander (de Duitsers), in ieder geval gedeeltelijk te vergoeden.

In Middelburg ontstond over deze regeling enige commotie: er gingen blijkbaar, *in het land*, stemmen op, die Middelburg achter zouden stellen in vergelijking met de rest van Nederland. De burgemeester, W.C. Sandberg tot Essenburg, sprak in zijn nieuwjaarsrede van 1949 woorden van bezorgdheid over deze instelling. “Men spreekt ervan, dat in 1953 de armoede gelijkelijk over het gehele land zal worden verdeeld. Laat men dan toch de getroffen gebieden in staat stellen om te bouwen en laat men rekening houden met de realiteit.” Hij was

¹¹⁹ “Een treffend staaltje van Duitse “voorlichting””, *Zeeuwsch Dagblad*, 3 december 1945.

¹²⁰ “Middelburg stond in vlammen”, *Provinciale Zeeuwsche Courant*, 17 mei 1946.

¹²¹ Zo heet het op 26 maart 1947 in de PZC eveneens een “Duitsch bombardement”. Artikel: “Middelburg wordt een ideale woonstad”.

bang, dat een gebrek aan kennis van de specifieke situatie in Middelburg zou leiden tot een oneerlijke verdeling van gelden: “Deze zaak mag niet worden afgedaan met zinsneden als “Middelburg wordt voorgesteld als slachtoffer van het doorvechten na de capitulatie, zo zou Rotterdam kunnen voorgesteld als slachtoffer van tegenstand in de eerste Meidagen”.¹²² Ingestuurde brieven tonen dat deze emoties ook onder de Zeeuwse bevolking leefden: “Dat Zeeland, onze zo zwaar getroffen provincie, totaal onder aan de lijst bengelt, het kan ons niet bevredigen!”, zo schrijft J. Hommes.¹²³ Men had er “boven de rivieren” geen idee van, dat Zeeland langer heeft doorgevochten en “op 17 mei Middelburg het slachtoffer werd van het onbesuisde aanvallen van de Duitse troepen en luchtmacht.”¹²⁴

De provincie Zeeland, en dan specifiek Middelburg, zou volgens Zeeuwse (en vooral Middelburgse) bestuurders een aparte regeling moeten kunnen krijgen:¹²⁵ extra gelden voor een uitzonderlijk getroffen gebied. Het college van burgemeesters en wethouders heeft hiervoor zelfs de minister van financiën en de Staten-Generaal aangeschreven.¹²⁶ Ook zij werden in hun acties gesteund door ingestuurde brieven.¹²⁷ Het college wist uiteindelijk een afvaardiging van de Tweede Kamer naar Walcheren te laten overkomen, om de schade zelf te kunnen bekijken: schijnbaar was de angst, buitengesloten te worden, erg groot.¹²⁸ Hieruit volgt een hypothese over het ontstaan van deze hardnekkige, anti-Duitse mythe: het was in het voordeel van Zeeland en het lokaal en provinciaal bestuur, om de gebeurtenissen een extra dramatische lading mee te geven. Het was voordelig, Middelburg als een tweede Rotterdam neer te zetten – met een gruwelijke aanval door de Duitsers als belangrijke overeenkomst. Hiervoor werd gebruik gemaakt van de eerste *openbaringen* en mythen uit boeken.¹²⁹

Gevolg van deze gelijke inschaling zou een mogelijk gelijke vergoeding zijn – terwijl dus in Middelburg de angst leek te leven dat er geen uitzonderlijk budget voor de stad zou bestaan. De wet was dan ook in de jaren '50 een regelmatig gespreksonderwerp in de kranten. Toch is de *Rotterdamse connectie* en het ondubbelzinnig beschuldigen van de Duitsers voor het bombardement, zoals dit in de aanloop naar het vaststellen van de WMO (februari 1950) kon worden gezien, ná het in werking treden van de wet compleet afwezig. Het ziet er naar uit dat de Zeeuwse en Middelburgse autoriteiten genoeg namen met de uiteindelijke wet – en

¹²² “Nieuwjaarsrede van Middelburg’s burgemeester”, *Provinciale Zeeuwsche Courant*, 25 januari 1949.

¹²³ “Onbillijke kritiek?”, *Zeeuwsch Dagblad*, 7 maart 1949.

¹²⁴ “Veertig jaar journalist in Zeeland”, *Provinciale Zeeuwsche Courant*, 7 februari 1948.

¹²⁵ “Oorlogsschade op Walcheren”, *Zeeuwsch Dagblad*, 9 december 1948.

¹²⁶ “Alleen een snelle herbouw kan Middelburg redden”, *Provinciale Zeeuwsche Courant*, 23 september 1948.

¹²⁷ “14 mei 1940..... Zeeland vecht door!”, *Provinciale Zeeuwsche Courant*, 28 september 1948.

¹²⁸ “Tweede Kamer-rapporteurs bezochten Middelburg”, *Provinciale Zeeuwsche Courant*, 13 maart 1949.

¹²⁹ Zie daarvoor hoofdstuk 3.2. Voor nu volstaat het te zeggen, dat een vergelijking met Rotterdam na 1945 tenminste eenmaal in een boek is gemaakt.

dat hun wensen op financieel gebied naar tevredenheid in de WMO van 1950 zijn meegenomen. In de kranten ontbreekt in de periode 1950-1990 namelijk elk spoor van kritiek.¹³⁰ Dat de anti-Duitse mythe voor 1950 door de gedragingen rond de WMO de ambtenarij in is geholpen is aannemelijk, maar na 1950 heeft de overheid er, in ieder geval rond deze wet, geen extra moeite meer aan besteed. Blijft dus over de conclusie dat de anti-Duitse verhaallijn van officiële instanties (de gemeenteraad en de burgemeester) kort populair was, te weten tussen het eerste bericht in 1949 tot aan het instellen van de wet in 1950 – maar daarna, waarschijnlijk onder de verzachtende omstandigheden van een meevallende geldstroom, weer verdween.

2.4 Conclusie.

Samengevat vallen eigenlijk drie periodes op, wanneer hier de berichtgeving in de Zeeuwse (en Nederlandse) kranten wordt gereconstrueerd. Allereest de periode 1940-1944 – de gehele periode van oorlog, waarin weinig concrete berichtgeving de kranten overheerste. Althans, chaos in 1940, stilte daarna. Niemand leek te weten wat er precies gebeurd was, en al snel daarna kwam de aandacht dan ook geheel op het verwerken van de ramp en de wederopbouw te liggen. Noch de Duitsers, noch de Fransen werden voor het gebeuren daadwerkelijk regelmatig en langdurig verantwoordelijk gehouden. Zeker dat laatste is opvallend te noemen: de Duitsers hadden voor henzelf bijzonder bruikbare informatie in handen en hadden er een staaltje zwarte propaganda op kunnen loslaten. Maar nog voor 1940 om was, brak een lange stilte aan. Deze luidde een tweede periode van nog meer stilte aan, welke duurde van 1944 tot in 1948. De kranten lieten schijnbaar grote kansen liggen: op enkele artikelen na werd er praktisch geen aandacht aan de ramp besteed. Zelfs herdenkingen, tijdens de oorlog nog door burgemeester Walré de Bordes aangekondigd, haalden de kranten niet – als ze al hebben plaatsgevonden.

Vanaf 1948 neemt, door naar het lijkt angstgevoelens om buitengesloten te worden, de aandacht voor het gebeurde weer toe: het werd ineens belangrijk, de ernst van de situatie te benadrukken, aangezien Middelburg graag extra gelden te besteden zou hebben om de stad weer op te bouwen. De hypothese is niet, dat de drukte om deze wet de allesbepalende en meest belangrijke oorzaak van het hardnekkige anti-Duitse verhaal is – maar wel dat dit een deel van de ontstaansgeschiedenis daarvan vormt. In het volgende hoofdstuk zal ook gekeken worden naar deze wet: mogelijk komen er vaker uitspraken over deze wet in de kranten voor.

¹³⁰ Voor de periode 1945 tot februari 1950 zijn voor “wet oorlogsschade Middelburg” 11 zoekresultaten gevonden. Voor februari 1950 tot en met 1953 zijn dit er 17 – tussen 1953 en 1990 volgen er nog slechts 2.

Hoofdstuk III

1950-1990: kleurrijk in zwart-wit.

In dit hoofdstuk zal de grootste periode uit het onderzoek van deze thesis worden belicht, namelijk de periode van de jaren '50 (met het op gang komen van de wederopbouw en de eerste normalisering van het leven), via de jaren '60 (met de invloedrijke geschiedschrijving van De Jong en de opkomst van de tv), uiteindelijk naar de jaren 1980-1990 – met eerste geluiden van *vergrijzing* door J.C.H. Blom. Naast wederopbouw en geschiedschrijving zal in dit hoofdstuk eveneens aandacht worden besteed aan herdenkingen. Burgemeester Van Walré de Bordes sprak zich op 17 mei 1941 uit voor een jaarlijks terugkerende officiële herdenking van de rampzalige vrijdag in 1940.¹³¹ Gekeken wordt of hij en zijn opvolgers zich aan deze woorden hebben gehouden. Eerst zal echter het verloop van de wederopbouw nader worden bekeken.

3.1 Wederopbouw in Middelburg

De Tweede Wereldoorlog was voorbij – de wederopbouw begonnen. Nederland was, zeker in vergelijking met landen als de Sovjet-Unie, Duitsland en Frankrijk, wat betreft materiële schade vrij ongeschonden uit de periode 1940-1945 tevoorschijn gekomen. Er waren natuurlijk ernstige uitzonderingen op deze regel: onder vele andere Rotterdam, Nijmegen en natuurlijk Middelburg hebben de oorlog alles behalve ongeschonden overleefd. De periode 1945-1950 diende vooral tot het opruimen van puin, waardoor het dagelijks leven weer minimaal op gang kon komen. Zo ook in Middelburg: nog jaren na de oorlog is puin geruimd – pas in de vroege jaren '50 van de twintigste eeuw waren de straten weer volledig vrij van bakstenen, dakpannen en kluiten aarde. De periode die op dat moment aanbrak, leidde tot een verdere normalisering van het Nederlandse leven. Er werd afgerekend met *foute* Nederlanders en organisaties, en het land probeerde op die manier de oorlog als een afgerond hoofdstuk te kunnen zien. Toch duurde het nog lang voordat het Nederlandse leed, en dan gaat het in dit geval over materiële schade, compleet was weggewerkt. De complete wederopbouw van Middelburg bijvoorbeeld, duurde tot ver in de jaren '80.

In deze paragraaf zal deze ontwikkeling nader worden bekeken. Om te beginnen zal kort de Wet Materiële Oorlogsschade, zoals besproken in hoofdstuk I, opnieuw het voetlicht passeren. Vervolgens zullen belangrijke vragen over de wederopbouw worden gesteld: welke

¹³¹ “Middelburg’s raad in de zaal van de “Ouden Vierschaar” bijeen”, *Provinciale Zeeuwsche Courant*, 17 mei 1941.

keuzes werden gemaakt – wanneer en waarom? Op welke manier werd de wederopbouw van Middelburg geregeld, en welke architectonische en stedenbouwkundige plannen werden gevolgd? Wat is de reden achter deze keuzes? Waren ze, zoals enkelen hebben beweerd, tekenen van verzet – van een vroege en stille steek in de richting van de Duitse bezetter (voor een compleet overzicht van de wederopbouw moet immers ook de oorlog worden behandeld)? Was er daarmee sprake van een vorm van *memory politics* – of juist niet?

De wederopbouw in Middelburg besloeg, zoals al eerder kort aangegeven, praktisch de hele periode van dit hoofdstuk, 1950 tot 1990 (met het zwaartepunt in de jaren '50) – maar om een goed overzicht te krijgen van de achtergrond hiervan moet eerst worden teruggegrepen op de periode van planning, vóór 1950: de fundamenteën voor de decennialange wederopbouw werden veelal nog tijdens de oorlog gelegd. Om te beginnen is het daarom belangrijk de verantwoordelijke personen, instanties en hiërarchieën kort de revue te laten passeren.

Beide partijen, zowel de Nederlanders als de Duitsers, hadden er baat bij, de wederopbouw zo snel mogelijk te doen starten. Al voor de oorlog waren de hierboven genoemde infrastructurele en stedenbouwkundige problemen geconstateerd, en al vrij snel na het bombardement spraken de kranten (en de ambtenaren) over de wederopbouw als een doel op zich – als een nieuwe kans.¹³² Middelburg moest “weer een mooie stad worden, zoo mogelijk mooier dan te voren”, al zou de definitieve wederopbouw volgens burgemeester Van Walré de Bordes nog tot het eind van de oorlog op zich laten wachten.¹³³ Van de kant van de bezetter bemoeide rijkscommissaris Seyss Inquart zich persoonlijk ook met de wederopbouw.¹³⁴

De eerste plannen voor een herrezen Middelburg volgden daarom al vrij snel na het bombardement: op 25 mei 1940 toonde de in Middelburg wonende ir. Jan de Ranitz, inspecteur van de Volksgezondheid en Volkshuisvesting zijn eerste schetsen aan burgemeester Van Walré de Bordes.¹³⁵ De Ranitz was in de periode 1937-1939 al in en rond Middelburg aan het werk gezet om onderzoek te doen naar de mogelijk- en moeilijkheden van de stad en heel Walcheren, met het oog op het veranderende gebruik van onder andere de wegen op het eiland. Snel na het bombardement werd hij daarom door de burgemeester

¹³² Een eerste voorbeeld hiervan is “De wederopbouw van Middelburg”, *Middelburgsche Courant*, 25 mei 1940.

¹³³ “Gemeenteraad van Middelburg: wij moeten ons strekken naar het doel”, *Provinciale Zeeuwsche Courant*, 8 juni 1940.

¹³⁴ “Rijkscommissaris Seyss Inquart in Zeeland”, *Provinciale Zeeuwsche Courant*, 12 juni 1940.

¹³⁵ Cusveller, Sjoerd, *De wederopbouw van Middelburg 1940-1944* (Groningen 1983) 78.

aangetrokken om te helpen, en op basis van zijn vooroorlogse ervaringen tekende hij zijn eerste ideeën over een *nieuw* Middelburg.¹³⁶ Het was zijn doel, de stad te herbouwen “met behoud van historische tradities”¹³⁷, zo stelde hij zelf. “Wij gaan een mooier en doelmatiger Middelburg bouwen”, zo vatte de burgemeester de plannen samen.¹³⁸ De doelmatigheid van de stad kon namelijk flink verbeterd worden: Middelburg was een eeuwenoude stad met de gebruikelijke problemen van de moderne tijd als gevolg van een oud stadsplan. Zo was de stad absoluut niet bestand tegen de verkeersstromen die ze te verwerken kreeg. Het bestaande stratenplan was achterhaald en er waren vele knelpunten in het centrum die nodig aangepakt moesten worden. Ten slotte kampte Middelburg ook met een chronisch tekort aan betaalbare woningen voor de lagere inkomensklassen.¹³⁹

Onder toezien oog van ir. J.A. Ringers, die als Algemeen Gemachtigde voor de Wederopbouw en Bouwnijverheid¹⁴⁰ de directe verantwoordelijkheid over de wederopbouw van de stad had, werd een team van stedenbouwkundigen met De Ranitz aan het werk gezet, om met een definitief plan te komen. De Ranitz had een relatief vrije hand in het kiezen van zijn collega's, en heeft daarvan gebruik gemaakt door de ingenieurs Verhagen en Scheffer als stedenbouwkundig adviseurs aan te trekken – De Ranitz zelf had op dit gebied namelijk weinig ervaring. Dit driemanschap werd gekenmerkt door een gemeenschappelijke stijl, de *traditionalistische* stijl van architectuur – die buiten de op dat moment grote stromingen (de *Delftse School* en het *modernisme*) viel.¹⁴¹ Zonder al te veel op deze stromingen in te gaan, is het vermeldenswaardig dat de traditionelen, in tegenstelling tot de modernen, veel nadruk legden op de culturele waarde van een stad – en daarbij ook in de gaten hadden, dat het uiterlijk van de stad door haar bewoners is vormgegeven. Het was volgens hun esthetisch niet in orde, om alleen te plannen op basis van maatschappelijke en technische vooruitgang.¹⁴² Een voorbeeld van *modern* plannen werd in de zomer van 1940 aangedragen door ir. Roosenburg, adviseur voor de streekplancommissie. Hij zette een nieuw stadsbeeld op, geheel op de wensen van het verkeer gericht – een plan, dat door De Ranitz en Van Walré de Bordes vrij snel van tafel werd geveegd.¹⁴³

¹³⁶ Sijnke, Peter en Hans Sinke, *Middelburg, architectuur en stedenbouw 1850-1950* (Zwolle 1996) 32.

¹³⁷ Cusveller, *De wederopbouw*, 80.

¹³⁸ “De schoonheid bij Middelburg's wederopbouw”, *Provinciale Zeeuwsche Courant*, 23 september 1940.

¹³⁹ Bosma, Koos, ‘Het bombardement’, in K. Bosma (red.), *Architectuur en stedenbouw in oorlogstijd: de wederopbouw van Middelburg, 1940-1948* (Rotterdam 1988), 13.

¹⁴⁰ Hij werd op 17 mei 1940 door generaal Winkelman aangesteld op deze positie.

¹⁴¹ Cusveller, *De wederopbouw*, 132.

¹⁴² Idem, 134.

¹⁴³ Idem, 83-84.

Op 20 juli 1940 werd uiteindelijk *Plan A* aan het college van B&W aangeboden. Naast het aanbrengen van belangrijke infrastructurele aanpassingen was het terugbrengen van een typisch Middelburgs karakter voor de architecten van groot belang.¹⁴⁴ Het kwam neer op een “traditionalistische stadsreparatie”, waarbij gestreefd werd een herkenbare atmosfeer door middel van eigentijdse architectonische middelen te bereiken.¹⁴⁵ Op aandringen van Ringers werd een en ander nog verder uitgewerkt in de periode, waarin Verhagen als hoofdontwerper was aangesteld. Hieruit volgde, op 9 september 1940, *Plan B* ter vervanging van het eerdere ontwerp. Ook hier werd vooral gewezen op het behoud van nog staande monumentale gebouwen en het herstellen van de verloren gegane. Belangrijk was, dat de nieuwe bebouwing zou kunnen aansluiten op de niet verwoeste delen van de stad¹⁴⁶ – niet heel Middelburg was immers verloren gegaan.

Een laatste fase in de periode van planning werd gekenmerkt door Duitse invloeden. In feite waren alle belanghebbenden akkoord met *Plan B*, maar de *Beauftragte Zeeland*, Wilhelm Münzer, en het hoofd van de *Abteilung Planung* van het rijkscommissariaat (H. Roloff), kregen het voor elkaar nog enkele aanpassingen aan te brengen. Zo werd er gekozen voor de plaatsing van een staatstheater (één van slechts vijf in Nederland te bouwen) met bijbehorend sportterrein voor de te verwachten massabijeenkomsten. Münzer zag in deze aanpassingen een stap richting meer prestige voor de stad.¹⁴⁷ Ook Ringers was uiteindelijk tevreden: zijn droom, Middelburg “volgens de beste architectonische tradities te herbouwen”,¹⁴⁸ leek werkelijkheid te worden. Uiteindelijk werd het resulterende *Plan C* op 10 december 1940 afgerond, en op 10 januari 1941 in werking gesteld. Daarmee kwam de wederopbouw echt van de grond. De eerste, provisorische wederopbouw was al kort na het bombardement begonnen met het plaatsen van tientallen houten noodwinkels, om de verloren gegane winkelpanden enigszins te vervangen.

De wederopbouw werd echter geplaagd door allerlei problemen die de gehele bouwnijverheid in Nederland troffen: chronische tekorten aan materialen en daardoor stijgende prijzen zorgden voor bijzonder trage vooruitgang. Uiteindelijk werd op 1 juli 1942 op last van de Duitsers zelfs een algehele bouwstop afgekondigd¹⁴⁹ – waarop slechts in een enkel geval een uitzondering zou kunnen worden verkregen. De bouw in Middelburg kwam

¹⁴⁴ Berghoef, J.F., ‘Wederopbouw van Middelburg’, *Forum* 1 1 (1946) 3-14; 5.

¹⁴⁵ Bosma, Koos, ‘Gejaagd door de wind. Wederopbouwconcepten in Berlijn (1989-1995) en Middelburg (1940-1945)’, in J. de Koning (red.), *Festatie 45-95: het traditionalisme overwonnen* (Middelburg 1996) 45.

¹⁴⁶ Cusveller, *De wederopbouw*, 84-85.

¹⁴⁷ Idem, 108-113.

¹⁴⁸ Bosma, ‘Middelburg en het traditionalisme’, in *Architectuur en stedenbouw*, 23.

¹⁴⁹ Sijnke en Sinke, *Middelburg, architectuur en stedenbouw*, 98-99.

daarmee nagenoeg stil te liggen: ze zou pas in 1945 weer enigszins op gang komen, waarbij echter nog steeds de plannen uit de oorlog (met uitzondering van het staatstheater met bijbehorend grasveld) als leidraad werden gebruikt.

De wederopbouw van Middelburg is, zeker vergeleken met die in Rotterdam, bijzonder te noemen. Er werd veel moeite gedaan een herkenbare sfeer op te roepen, die deed denken aan het door oorlogsgeweld verwoeste centrum van voor 17 mei 1940. Op die manier vormt het gerestaureerde stadscentrum van Middelburg ook direct een constante verbinding met het verleden (waaronder het bombardement als historische gebeurtenis): niet in de laatste plaats door de speciale tegeltjes op herbouwpanden wordt de oplettende bezoeker of inwoner constant aan de rampzalige vrijdag in 1940 herinnerd. Dat raakt wel de crux van het verhaal over de wederopbouw: zit er een boodschap achter het herbouwen van Middelburg in vooroorlogse stijl? Er zijn auteurs, die zonder scrupules stellen dat dit inderdaad zo is: de herbouw van Middelburg naar *oud model*, op traditionalistische leest geschoeid, werd door sommigen zelfs als *memory politics*, als verzetsdaad tegen de Duitsers afgeschilderd.

Zo stelt Koos Bosma dat de manier van herbouwen een “markant traditionalistisch produkt [sic] van vijf jaar bezetting [is], oftewel demonstratieve koestering van het Nederlandse cultuur- en streekeigene”.¹⁵⁰ Anderen sloegen al eerder een gelijke toon aan, waaronder architect J.F. Berghoef, die al in 1946 terugkeek op de eerste plannen voor de wederopbouw. De deskundigen waren volgens hem volledig zichzelf gebleven en gingen, door direct het herstel van de stad te plannen, “een eerste fase van geestelijk verzet” aan. Het doel was het beschermen en behouden van eigen cultuurgoed.¹⁵¹ Deze voor het zwart-wit-denken aantrekkelijke stellingen zijn echter vrij eenvoudig te weerleggen. De traditionalisten gingen op hun manier te werk, om het simpele feit, dat de *nieuwe* bebouwing zou moeten kunnen passen in wat er nog van Middelburg overeind stond – een niet te onderschatten hoeveelheid huizen rond het centrum had de brand wonderbaarlijk genoeg min of meer ongehavend overleefd. De snelheid waarmee men in 1940 aan het plannen ging valt mogelijk inderdaad gedeeltelijk toe te schrijven aan de angst voor Duitse invloeden op het plan. Desondanks waren die er uiteindelijk toch: de planners zouden zich daar ook met geen mogelijkheid aan hebben kunnen onttrekken. Echter, deze emotionele motieven zijn niet op papier gezet. Wél zijn opgeschreven, de regels voor wederopbouw en de daarvoor beschikbare gelden. Hier volstaat een korte signalering: wie snel herbouwde kon rekenen op

¹⁵⁰ Bosma, ‘De uitvoering van de wederopbouw, 1941-1945’, *Architectuur en stedenbouw*, 53.

¹⁵¹ Berghoef, ‘Wederopbouw van Middelburg’, 4.

meer en snellere geldstromen, voorrang bij materiaalvoorzieningen, enzovoort.¹⁵² De *haast* die Berghoef in 1946 constateerde kan dus vrij zeker voor het grootste gedeelte worden toegeschreven aan de wens, zo snel mogelijk zo veel mogelijk geld voor de wederopbouw te kunnen verkrijgen. Ik betwijfel daarbij ten zeerste, dat verzet tegen de bezetter het belangrijkste idee achter de voortvarende aanpak van de verwoesting was.

3.2 Zeeuwse geschiedschrijving in de schaduw van De Jong

In eerdere paragrafen en hoofdstukken is al naar voren gekomen, dat de kranten ten aanzien van de verwoesting van Middelburg tot in de jaren '50 geen vijandelijke toon hebben aangeslagen: van het beschuldigen van Duitsers is, zelfs in de jubelperiode na de bevrijding eind 1944, praktisch geen sprake geweest – met uitzondering van de verhandelingen rond de Wet Materiële Oorlogsschade. Toch is er, tussen 1950 en 1990, een zwart-wit-beeld ontstaan, zo getuigen vooral de (populair- en pseudo-)wetenschappelijke werken over het gebeuren op 17 mei 1940. *De Duitser*, in de volksmond nog altijd regelmatig *de mof* genoemd, kreeg de volledige schuld in de schoenen geschoven. En alsof de verwoesting van het stadcentrum op zichzelf nog niet genoeg was, werd uit het geheel ook nog eens een terreurdaad geschapen: de Duitsers zouden zich met opzet beestachtig hebben gedragen, en Middelburg had daaronder te lijden. Zo werd een verhaal gecreëerd dat, zoals in hoofdstuk vijf zal worden besproken, nog altijd voortleeft. Maar waar komt dit verhaal vandaan? Wie is er mee begonnen, wie hebben het overgenomen en hoe heeft het zich een weg gebaand in de literatuur over Zeeland in de oorlog?

Binnen de Nederlandse geschiedschrijving wordt vaak verwezen naar Lou de Jong, die met zijn *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (uitgegeven tussen 1969 en 1991) een hoogtepunt in het zwart-wit-denken (letterlijk, de indeling in 'fout' en 'niet fout') over deze oorlog zou hebben bereikt. Hij is, niet in de laatste plaats ook voor critici als Chris van der Heijden en J.C.H. Blom,¹⁵³ de personificatie geworden van een compleet verkeerde manier van geschiedschrijving, waarin elke nuance verloren ging. Zijn manier van werken en denken, later ook nog op de televisie gebracht met de serie *De Bezetting*, werd alom aanvaard, zo schrijven verschillende auteurs. "De Jongs heldenepos over 'het Nederlandse volk' [...] werd een doorslaggevend succes dat zich vastzette in het visuele geheugen van zo'n vier

¹⁵² Cusveller, *de wederopbouw*, 61-64.

¹⁵³ Haan, Ido de, 'Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolgung: een overzicht van het recente Nederlandse debat', *BMGN* 123 1 (2008) 31-70; 32.

miljoen Nederlanders”, zo stelt Barbara Henkens over de serie.¹⁵⁴ Of de boekvorm een even grote invloed heeft gehad is niet met zekerheid vast te stellen, maar de ideeën van De Jong werden hoe dan ook veelal met open armen ontvangen. De Jong zelf stelt dat het bombardement op Middelburg een “terroristisch karakter” heeft,¹⁵⁵ en als intimidatiemiddel heeft gediend om Walcheren tot overgave te dwingen – gelijk aan de Duitse tactiek bij Rotterdam.¹⁵⁶ Toch heeft binnen Zeeland niet het enorme werk van De Jong het startsein gegeven voor een volledige anti-Duitse setting, waarbij auteurs zichzelf en het Nederlandse volk tot ‘niet fout’ maakten door de Duitsers juist als erg ‘fout’ weg te zetten. Dit sein werd namelijk al veel eerder gegeven: al in 1945 vinden we het terreurbombardement terug in uitgegeven boeken.

Het begon vrij rustig: gemeentesecretaris M.W.G. van der Veur¹⁵⁷ trok in 1945 in zijn boek goed van leer tegen De Telegraaf, die tijdens de oorlog had geschreven over brandstichtende Fransen in Middelburg. Volgens Van der Veur is er van zulke brandstichting door bevriende militairen absoluut geen sprake geweest - al laat hij opvallend genoeg geheel in het midden, aan wie deze verwoestende brand dan wel toe te schrijven was¹⁵⁸ - zijn furie richt zich eigenlijk vooral op de NSB. Op zich is deze houding goed te verklaren: de logische gedachte is dat een boek werd (en wordt) uitgegeven om uiteindelijk geld mee te verdienen, en een anti-Franse (of in ieder geval niet anti-NSB of anti-Duitse) toon zou de verkopen ongetwijfeld geen goed hebben gedaan.

Later in 1945 wordt het verhaal echter voor het eerst volledig op scherp gezet. Ook dan zwijgen de kranten nog in alle toonaarden over schuldigen, oorzaken enzovoort, terwijl er in boeken (die immers op hun inhoud door het publiek afgekeurd kunnen worden) juist wél steeds meer aandacht aan deze vraag werd gegeven. L.W. de Bree windt er in 1945 geen doekjes om: een “eskader bommenwerpers” vernietigde op 17 mei 1940 de binnenstad van Middelburg, in een “terreurbombardement” gelijk aan dat van Rotterdam drie dagen eerder.¹⁵⁹ Waar hij deze informatie plots vandaan haalt is in het geheel niet duidelijk: De Bree noemt geen bronnen – stelt zelfs niets over *ooggetuigenverslagen* die tot deze conclusie hebben geleid.

¹⁵⁴ Henkens, Barbara, ‘*De Bezetting revisited: hoe van De Oorlog een ‘normale’ geschiedenis werd gemaakt die eindigt in vrede*’, *BMGN* 125 1 (2010) 73-99; 76.

¹⁵⁵ De Jong, Lou, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 3, mei '40* (Den Haag 1970) 480.

¹⁵⁶ Idem, 439.

¹⁵⁷ Goossens, *Gestold Verleden*, 27.

¹⁵⁸ Veur, M.W.G. van der, *Middelburg in oorlogs- en bezettingsjaren* (Middelburg 1945) 10-11.

¹⁵⁹ Bree, L.W. de, *Walcheren onder vreemde heersers* (Leiden 1945) 88.

De al eerder besproken architect J.F. Berghoef doet er wat betreft hyperbolische woordkeuze in 1946 nog een schepje bovenop: “op 17 mei 1940 gaf het Teutoonsche geweld hier een reprise van Rotterdam, volslagen zinloos”.¹⁶⁰ Hij wijst ook op het feit dat Middelburg niet in staat van verdediging was gebracht: er waren praktisch geen burgers in de stad – laat staan militairen. Een *open stad* onder vuur: een misdaad in het woordenboek van De Bree en Berghoef. En dit verhaal is blijven plakken: vele auteurs zijn in hun voetsporen getreden. Zo bekeken deden de Zeeuwse geschiedschrijvers absoluut niet onder voor De Jong. Maar nog opvallender is dat nergens bewijs gegeven wordt voor de *opzettelijke verwoesting* van Middelburg: geen Duitse bevelen, geen vlot gekrabbelde notities van een Duitse bevelhebber of ondervraagde piloten. En, hoewel dat toch vrij lastig als bewijsmateriaal kan worden gebruikt, zelfs geen beeldmateriaal. De auteurs gingen in 1945 en 1946 hun onderbuikgevoelens achterna: in de jaren daaropvolgend werd hun weergave van de *feiten* regelmatig herhaald en zonder schaamte aangedikt en verergerd, zoals nu zal worden aangetoond.

Ik durf daarbij niet te pretenderen, dat in dit hoofdstuk werkelijk alle werken over de ramp op 17 mei 1940 zijn betrokken. Integendeel: in veel gevallen zijn werken die (al is het zijdelings) met het onderwerp te maken hebben, in kleine oplagen en in eigen beheer verschenen. Een goed voorbeeld daarvan is *Gestold Verleden* van Ton Goossens – dat echter door de vernieuwende uitspraken wél enige bekendheid heeft verworven. De in deze thesis geanalyseerde selectie *bekende* en *semi-bekende* literatuur kan echter wel gezien worden als representatief voor de geschiedschrijving over 17 mei 1940 door de decennia heen: er mag aangenomen worden, dat bepaalde constant terugkerende elementen ook in de (eventueel) overige literatuur te vinden zullen zijn geweest.

In ieder geval lijkt het er op dat na de werken van Van der Veur en De Bree de Zeeuwse geschiedschrijving over 17 mei 1940 een lange adempauze heeft gekregen. Ook de Provinciale Staten van Zeeland hadden dit door en vroegen L.W. de Bree nogmaals een werk over de oorlog op te stellen: volgens hen was het ontbreken van een uitgebreide geschiedenis (met, als onderdeel daarvan, de meidagen van 1940) een groot gemis.¹⁶¹ Het uiteindelijke werk, een omvangrijke studie die uiteindelijk meer delen zou moeten omvatten, bracht nieuw leven in de brouwerij. De Bree zelf was in 1979 nog altijd overtuigd van zijn stelling uit 1945 en hij vertelde wederom vol overtuiging over 17 mei 1940: “klaarblijkelijk wilden de Duitsers

¹⁶⁰ Berghoef, ‘Wederopbouw van Middelburg’, 4.

¹⁶¹ Bree, L.W. de, *Zeeland 1940-1945, deel 1* (Middelburg 1979) v.

de verovering van Walcheren door intimidatie met grof geweld forceren – een methode die zij drie dagen tevoren op Rotterdam hadden toegepast.” Uiteindelijk “gingen de Duitsers over tot een bijna systematische verwoesting van de stadskern met vliegtuigbommen en artilleriegranaten.”¹⁶² Net als in zijn werk uit 1945 worden ook hier geen bronnen genoemd (terwijl de commissie, die aan de wieg van dit werk stond, wél de Duitse archieven van betrokken eenheden had onderzocht¹⁶³), maar wordt het geheel wel als rotsvast feit gepresenteerd.

In oktober 1979 verscheen er nog een boek over het gebeuren in Middelburg, waarin de Middelburger M. Sanderse zijn dagboekfragmenten uit de oorlog in boekvorm publiceerde. Deze fragmenten zijn “grotendeels overgenomen zoals ik ze toen heb geschreven”¹⁶⁴ – als 14-jarige. Zijn manier van schrijven over het bombardement lijkt echter niet op de emotionele dagboekfragmenten van een 14-jarige jongen tijdens de chaos in de oorlog – integendeel. Om mijn punt duidelijk te maken, hierbij een grotere quote: “De capitulatie van het Nederlandse leger op 14 mei 1940 was niet van kracht voor de legereenheden in Zeeland. Dit hield verband met het feit, dat in Zeeland Franse troepen waren gelegerd, die via de Westerschelde probeerden terug te trekken naar Zeeuws-Vlaanderen. Dat een deel van Nederland nog niet had gecapituleerd, strookte niet met de plannen van het Duitse opperbevel. Er werd dan ook besloten dat Middelburg hetzelfde lot zou moeten ondergaan als Rotterdam.”¹⁶⁵ Het opvallend volwassen taalgebruik doet mij vermoeden dat er in 1979 enigszins aan deze woorden is geknutseld, maar dat doet verder aan de boodschap niets af. De Duitsers hebben volgens Sanderse namelijk (officieel) besloten Middelburg eenzelfde behandeling te geven, als Rotterdam op 14 mei. Ook hiervoor worden geen bronnen aangedragen – een chronisch probleem van de Zeeuwse geschiedschrijving op dat moment. Dat probleem wordt nóg groter, wanneer Sanderse verder in detail treedt: “’s Middags om ongeveer 1 uur verscheen een eskader Heinkel 111-bommenwerpers boven de stad, dat een massa brand- en brisantbommen uitwierp.”¹⁶⁶ Niet alleen had het bombardement nu een *stalen gezicht* (in de vorm van de HE-111-toestellen) – ook werd hier wederom de kwalijkheid van de ramp nog verder aangezet: zijn brand- en brisantbommen niet veel gruwelijker dan *gewone* granaten en bommen?

De jaren '80 brachten niet alleen kritiek op het zwart-wit-denken (door J.C.H. Blom en anderen, zie hoofdstuk 4), maar ook een groeiend aantal werken over Zeeland in de oorlog.

¹⁶² Bree, *Zeeland 1940-1945*, 143.

¹⁶³ Idem, xiii.

¹⁶⁴ Sanderse, M., *Middelburg 1940- '45* (Middelburg 1979) 5.

¹⁶⁵ Idem, 10.

¹⁶⁶ Ibid.

Zo brengt de Documentatiegroep Walcheren 1939-1945 (enkele jaren later bijzonder kritisch over het oude lemma) een boek uit, waarin de Duitsers, terreur en Rotterdam wederom de revue passeren. “De capitulatie van de strijdkrachten op Walcheren wordt mede afgedwongen door de verwoesting van de Middelburgse binnenstad. Het bombarderen van weerloze burgers en steden blijkt na Warschau en Rotterdam ook hier het gewenste effect te hebben.”¹⁶⁷ Het terreurbombardement op een weerloze stad lijkt dan onomkeerbaar zijn weg naar het collectief geheugen zonder twijfel te hebben gevonden. In het boek *Worsteling om Walcheren* uit 1985 wordt in een haast onafgebroken *kruistocht* de Duitse schuld herhaald. Daarbij verzuimden de auteurs ook niet, nog meer details aan het verhaal toe te voegen – ditmaal in de vorm van aantallen en eenheden. “Dit geconcentreerde vuur van de artillerie leidde ertoe, tesamen [sic] met een vrijwel gelijktijdig ingezet bombardement door 90 Heinkels 111 van Kampfgeschwader 4, dat het historische hart van de Zeeuwse hoofdstad in enkele uren in puin en as was gelegd.”¹⁶⁸ Het mag gezien eerdere voorbeelden geen verrassing meer heten, dat ook hier het bewijsmateriaal compleet afwezig was.

Het hoogtepunt (of daarmee juist dieptepunt) van het eenzijdige, ondertussen starre en constant herhaalde verhaal van de Duitse terreur kwam opvallend genoeg in 1990 – bij de 50ste herdenking van de ramp. Op basis van alle hiervoor genoemde werken, plus het uitgebreide werk van Lou de Jong, werkten verschillende personen samen om een sterk op fotomateriaal gebaseerd *tijdschrift* uit te geven: *Vreselijke Vrijdag, 17 mei 1940: de dag dat Middelburg brandde*. Het idee was niet vernieuwend en de bronnen (eerdere werken) waren welbekend, maar het uiteindelijke resultaat was een extreem voorbeeld van anti-Duitse *framing*, waarbij eerdere feiten structureel werden aangedikt om tot een nog extremer verhaal te komen. Hierbij zijn de samenstellers niet alleen het bronmateriaal, maar ook hun verantwoordelijkheid om de lezers correct en op basis van argumenten (niet alleen op basis van emoties) te informeren, volledig uit het oog verloren. “Dan gaan Duitse Heinkel 111 bommenwerpers van Luftwaffe-geschwader 4, zonder dwingende noodzaak – de stad is niet in staat van verdediging – plotseling tot de aanval over. Om half twee ’s middags valt de eerste zware bom. [...] Het eskader vliegt [na het Entrepôt aan de Rotterdamse Kaai te hebben gebombardeerd] verder langs de Rouaansekaai over een deel van de Lange Delft naar het hart van de stad, links en rechts zware bommen uitwerpend. [...] Telkens weer komen de Duitse

¹⁶⁷ Documentatiegroep “Walcheren 1939-1945”, *Walcheren onder vuur en water 1939-1945* (Middelburg 1984) 32.

¹⁶⁸ Bollen, Hen en Jantien Kuiper-Abbe, *Worsteling om Walcheren 1939-1945* (Zutphen 1985) 42.

vliegtuigen terug om zich van hun bommenlast te ontdoen. De stad wordt ook met granaatvuur bestookt.” Het bombardement zou drie volle uren hebben geduurd.¹⁶⁹

Alsof het verhaal niet al voorbij het maximale was uitgerekt, werd er toch nóg een schepje bovenop gedaan – ditmaal door het toevoegen van een echte schurk, een echte schuldige: een individu dat alles op zijn geweten zou hebben gehad. “SS-Oberstgruppenführer en senior Generaal van de Waffen-SS Paul Hausser [...] wordt beschouwd als de hoogstverantwoordelijke [sic] voor de beschieting en het bombardement van Middelburg.”¹⁷⁰ Door wie hij als zodanig werd gezien, wordt niet toegelicht. Wel wordt, om de stelling kracht bij te zetten, een foto van Hausser in Zuid-Beveland getoond, met als onderschrift: “vanuit de verschansing van een granaattrechter overziet divisie-commandant Hausser ergens op Zuid-Beveland de situatie. Op de stafkaart die hij vast houdt staat duidelijk de Middelburgse lokatie [sic] aangegeven.”¹⁷¹ Het moge volgens de samenstellers duidelijk zijn: Paul Hausser was persoonlijk verantwoordelijk voor het terreurbombardement door 90 Heinkel-bommenwerpers – een bombardement dat een groot deel van de binnenstad in puin legde. Vanaf “een bombardement”, een veelvoorkomende beschrijving uit de kranten sinds 1940 was een lange weg afgelegd: in 1990 stonden de zaken er veel gedetailleerder en vooral gruwelijker bij. Echter, hoe gedetailleerd het verhaal ook was, geen van de auteurs heeft ooit daadwerkelijk bewijs aangeleverd voor zijn stellingen. Sterker nog, ze zijn vooral elkaar gaan parafaseren, waardoor het verhaal telkens net iets anders, net iets indrukwekkender werd. Het is niet aan mij om te stellen dat hun constatering correct of verkeerd zijn, maar wel om vast te stellen dat de Zeeuwse geschiedschrijving zonder enige feitelijke basis zichzelf een verhaal heeft opgespeld: de mythe van het Duitse terreurbombardement.

3.3 Herinneren in vlees en bloed

Burgemeester Van Walré de Bordes was op 17 mei 1941 overduidelijk: elk jaar zou deze *vreselijke vrijdag*, ongeacht de oorzaak en dader, door de Middelburgse bevolking moeten worden herdacht – hij hoopte allicht, dat het een jaarlijks terugkerende traditie zou worden. “Maar alleen als die herdenking niet zij een dag van treuren over wat wij verloren. Dat zou over vijftig, over honderd jaar en al veel eerder niemand meer begrijpen”.¹⁷² Daar zat hij dicht bij de waarheid: auteurs als Erll noemen het doorgeven van herinneringen door middel van

¹⁶⁹ Cats, Jacques, *Vreselijke Vrijdag, 17 mei 1940: de dag dat Middelburg brandde* (Middelburg 1990) 8.

¹⁷⁰ Cats, *Vreselijke Vrijdag*, 7.

¹⁷¹ Idem, 9.

¹⁷² “Middelburg’s raad in de zaal van de “Ouden Vierschaar” bijeen”, *Provinciale Zeeuwsche Courant*, 17 mei 1941.

mnemonic rituals (waaronder officiële herdenkingen) een belangrijke motor van het voortleven van een collectief geheugen. De individuen, betrokken bij deze herdenkingen, zijn *carriers* van deze herinneringen.¹⁷³ Niet doorgeven betekent uiteindelijk ook vergeten. In die zin zag burgemeester Van Walré het belang van een officiële herdenking op 17 mei van elk jaar: hij hoopte dat de Middelburgers als het ware een *mnemonic community* zouden vormen, waarbij de herdenkingen de bevolking een bepaalde manier van herinneren zouden moeten meegeven.¹⁷⁴

In praktijk kreeg Van Walré weinig kans om zijn hoop werkelijkheid te laten worden (hij werd in 1942 als burgemeester vervangen door NSB'er Adriaan Meerkamp van Embden), maar het is interessant te bezien of en hoe de herdenkingen zich sinds 1941 hebben ontwikkeld. Om dit te kunnen analyseren is wederom teruggegrepen op de Zeeuwse kranten in de Zeeuwse Krantenbank: van herdenkingen in het stadshart van Middelburg zouden immers ongetwijfeld verslagen zijn gemaakt, hoe klein ook, voor de lokale media.

Voor de oorlogsjaren is een officiële herdenking in ieder geval lastig gebleken: noch in 1942, noch in de jaren 1943-1944 was er van een door de overheid georganiseerde herdenking enig spoor te bekennen. In 1945 ontstonden op vele plaatsen *in den lande* wél georganiseerde herdenkingen: op 15 mei 1945 werden bijvoorbeeld op de Dam in Middelburg bij wijze van een militaire parade de gevallen van de meidagen 1940 herdacht.¹⁷⁵ Op 17 mei werd echter niets bijzonders georganiseerd. Alleen de burgemeester van het kleine dorpje Zuidzande op Zeeuws-Vlaanderen sprak op 17 mei 1945 een herinneringsrede – al is het twijfelachtig of hij Middelburg heeft genoemd tijdens de feesten van die dagen, waarbij de bevrijding van Europa werd gevierd “met een optocht, ringrijden te paard, gecostumeerde korfbalwedstrijd en ringrijden voor fietsers”.¹⁷⁶ Dit om aan te geven dat de aandacht voor de ramp van 17 mei 1940 nog compleet afwezig was.

In 1946 lag de focus nog altijd op de militaire zijde van het verhaal: op 14 mei werden de gevallen officieel en in landelijke overeenstemming herdacht,¹⁷⁷ en op scholen werd eveneens dankbaarheid voor de militaire inzet in 1940 getoond door twee minuten stilte in acht te nemen.¹⁷⁸ In de jaren daarna werd op 17 mei in Kapelle de inzet van Franse militairen

¹⁷³ Erll, Astrid, ‘Travelling memory’, *Parallax* 17 4 (2011) 4-18; 12.

¹⁷⁴ Zerubavel, Eviatar, *Time maps. Collective memory and the social shape of the past* (Londen 2004) 28-29.

¹⁷⁵ “Herdenkingsplechtigheid te Middelburg”, *Zeeuwsch Dagblad*, 15 mei 1940.

¹⁷⁶ “Te Zuidzande”, *Provinciale Zeeuwse Courant*, 17 mei 1945.

¹⁷⁷ “Ook Middelburg herdenkt onze gevallen soldaten”, *Provinciale Zeeuwse Courant*, 10 mei 1946.

¹⁷⁸ “Herdenking van de Meidagen 1940 op de scholen”, *Zeeuwsch Dagblad*, 10 mei 1946.

in Zeeland groots herdacht,¹⁷⁹ maar over de gebeurtenissen in Middelburg zelf is pas in 1980 (!) iets in de kranten te lezen. In dat jaar werd een officiële herdenking van het bombardement op Middelburg georganiseerd in de Burgerzaal van het stadhuis van Middelburg.¹⁸⁰ Volgens de uitnodiging werd een bombardement door de Duitse luchtmacht herdacht (kloppend met het verhaal uit de literatuur in die dagen). De organisatoren meenden dat “aan de verwoesting van de stad op 17 mei 1940 door de jaren heen weinig aandacht is besteed als men een vergelijking trekt met Rotterdam en Rhenen.”¹⁸¹ Gezien de complete afwezigheid van officiële herdenkingen in de Zeeuwse kranten, hadden zij hiermee zeker een punt. Op 17 mei 1990 waren ongeveer 500 gasten, onder wie prinses Juliana, in de Nieuwe Kerk te Middelburg aanwezig voor wat de PZC noemt, een *sobere herdenking*.¹⁸² Er werden enkele toespraken gehouden, en het monument *Een gestolde herinnering* op de Nieuwe Burg werd door de prinses onthuld (zie daarvoor hoofdstuk 4).

Terugkijkend concludeert de PZC in 2000 dan ook dat veel mensen buiten Zeeland weinig weet hebben van de ramp van 1940 – en dat ook de herdenkingen daaraan (in welke vorm dan ook), vrij karig zijn geweest. Dit ondanks, zo stelt de krant, dat “de verwoesting van Middelburg qua maat en schaal zeker te vergelijken valt met die van Rotterdam” – een opvallende stellingname.¹⁸³ In 2010 werd de herdenking echter voor het eerst echt groots aangepakt: op 17 mei 2010 waren er een kranslegging, een expositie over Middelburg in de Tweede Wereldoorlog, bijeenkomsten voor ooggetuigen (aangezien men de op leeftijd rakende ooggetuigen een kans wilde geven, samen herinneringen op te halen¹⁸⁴) en een herdenkingsconcert. Twee dagen later volgden boekpresentaties en een uitgebreid wetenschappelijk symposium, waarna op 21 mei de auteurs van het boek *Het Vergeten Bombardement* hun onderzoek zouden toelichten in het Provinciehuis in de Abdij te Middelburg.¹⁸⁵ Ook de Middelburgse kerken pasten hun programma aan de herdenkingen aan.¹⁸⁶ Lokale omroepen kwamen, onder andere, met documentaires (zie daarvoor hoofdstuk 4). Echter, tegen het jaar 2010 was de gebezigde taal rond de herdenkingen al duidelijk

¹⁷⁹ Zie bijvoorbeeld “Franse gevallen werden te Kapelle herdacht”, *Provinciale Zeeuwse Courant*, 17 mei 1951.

¹⁸⁰ “Herdenking bombardement Middelburg: 17 mei 1940-1980”, *Provinciale Zeeuwse Courant*, 12 mei 1980.

¹⁸¹ “Veertig jaar geleden brandde Middelburg”, *Provinciale Zeeuwse Courant*, 14 mei 1980.

¹⁸² “Sobere herdenking in Nieuwe Kerk Middelburg: het ‘Vergeten Bombardement’”, *Provinciale Zeeuwse Courant*, 18 mei 1990.

¹⁸³ “Even omzien: Vergeten bombardement”, *Provinciale Zeeuwse Courant*, 17 mei 2000.

¹⁸⁴ <http://www.zeeuwsarchief.nl/zeeuwse-verhalen/de-herdenking-2010/> (22 mei 2014).

¹⁸⁵ “Herdenking van vergeten bombardement”, *Provinciale Zeeuwse Courant*, 15 mei 2010.

¹⁸⁶ “Kerken herdenken 17 mei 1940”, *Provinciale Zeeuwse Courant*, 17 mei 2010.

minder anti-Duits dan in, bijvoorbeeld, 1990 en zeker in 1980 – dit als resultaat van nieuwe bevindingen in *Het Vergeten Bombardement* van Sijnke (zie ook daarvoor hoofdstuk 4).

Natuurlijk is het zo dat al decennialang in heel Nederland op 4 en 5 mei de Tweede Wereldoorlog officieel wordt herdacht. Toch mag het bijzonder heten dat in Middelburg het bombardement van 1940 de eerste veertig jaar na de ramp niet is herdacht – althans, niet officieel en met een uitgebreide organisatie. De animo bleef daarna nog steeds erg laag – met uitzondering van 1990. Pas in 2010, 70 jaar na dato, bleek de interesse voor het bombardement groot genoeg, om een uitgebreide herdenking op poten te zetten.

3.4 Conclusie

Voor het verhaal van de Duitse bommenwerpers, en het Duitse terreurbombardement, is 1945 uiteindelijk toch een belangrijk jaar gebleken: was in de kranten nog geen spoor van een dergelijk idee te vinden, auteurs als De Bree en Van der Veur hebben het met overtuiging de wereld in geholpen. We mogen zeker stellen, dat het hier om een mythe gaat: het ontbreken van bewijsmateriaal of bronnen van andere slag (bijvoorbeeld ooggetuigenverslagen) in de verschillende werken, zorgt ervoor dat het predicaat *verzinsel* (of, in een minder scherpe bewoording *verhaal zonder feitelijke basis*) zeker toepasbaar is. In navolging van De Bree (1945 en 1979) hebben andere auteurs het verhaal van de Duitse terreur overgenomen, uitgebreid, van details voorzien en eveneens zonder (wetenschappelijk) bewijs opgevoerd.

Opvallend is daarbij wel, dat de hele geschiedschrijving bijzonder langzaam op gang is gekomen. Na de eerder genoemde werken (of werkjes) uit 1945/1946 duurde het ruim dertig jaar, alvorens er alomvattend nieuw werk over Zeeland in oorlogstijd werd uitgegeven. De Provincie Zeeland zelf zag hierin een groot probleem en probeerde het euvel te verhelpen door een tweedelig standaardwerk over de periode 1940-1945 op de markt te brengen. Dit vond vervolgens enige navolging, maar, als we de PZC in 2000 mogen geloven, was de hele cultuur van herdenken en herinneren van de oorlog in Zeeland (en daarmee het bombardement op Middelburg van 17 mei 1940) grotendeels afwezig, tot er 70 jaar na de ramp, in 2010, voor het eerst écht veel aandacht aan werd besteed.

Naast het gebrek aan herdenking en officiële evenementen tot in de jaren '80 is een andere opvallende afwezige *de discussie*: de eerder bekritiseerde onbewezen verhalen over de Duitse terreur zijn natuurlijk niet per definitie verkeerd, fout of onjuist – maar het is opvallend dat geen enkele auteur in de jaren 1945-2010 (met uitzondering van de Documentatiegroep

Walcheren in 1991, die toen haar eigen onderzoek van enkele jaren eerder tegensprak) het geheel kritisch heeft bekeken. Wat dat betreft valt ook de Zeeuwse geschiedschrijving perfect in de ontstane zwart-witte denkbeelden uit de naoorlogse periode. Daarmee hebben de auteurs, die we gezien de stilte op andere fronten de voorlopers van de vorming van *het* geheugen mogen zien, ontegenzeggelijk invloed gehad op het ontstaan van de collectieve herinneringen aan 17 mei 1940. Officiële instanties schijnen niet overtuigd te zijn geweest – ook de kranten, toch een spiegel van de samenleving, zwegen in bijna alle toonaarden. Pas in de jaren '80, kort voor het ontstaan van een pril debat over de gebeurtenissen van 1940, stapten overheden in en ondersteunden de mythe met een schare monumenten – zie daarvoor het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk IV

1990-nu: Grijs bekennen.

In dit laatste chronologische hoofdstuk zullen de ontwikkelingen in het collectief geheugen aan de ramp op 17 mei 1940, aan de hand van verschillende thema's in de periode van 1990 tot vandaag de dag, verder worden geanalyseerd. In het vorige hoofdstuk is duidelijk geworden dat de geschiedschrijving over de noodlottige vrijdag in 1940 in een neergaande spiraal was beland: met elke uitgave werd het verhaal harder, gedetailleerder en nog gruwelijker – zonder dat daar in 45 jaar tijd enig hard bewijsmateriaal voor werd aangedragen. In 1990 waren de stellingen dan ook betrokken: *shooting from the trenches*, een uitspraak door auteur Chris van der Heijden gebruikt in een artikel over de discussie rond *Dat nooit meer*,¹⁸⁷ dekt de lading zowel voor de vorm, als inhoudelijk. Er was na 1979 als het ware een patstelling ontstaan, waarbij elke vorm van kritisch debat ontbrak en een eenzijdige weergave van feiten zonder meer als waarheid werd aangenomen.

Na 1990 begonnen enkele stenen in dit *fort* licht te schuiven, en in de jaren 2000 zijn de torens stuk voor stuk ingestort. In dit hoofdstuk zullen deze ontwikkelingen beter worden bekeken: wat was de positie van de overheid en de toerismesector in dit geheel, welke ontwikkelingen brachten moderne media en nieuwe literatuur met zich mee? Kortom: in welke opzichten is de periode ná 1990 (en vooral na 2000) anders dan de eerdere perioden – welke verschillen vallen op, en welke overeenkomsten blijven overeind? In dit hoofdstuk zullen daartoe ook de laatste ontwikkelingen (winter en lente 2014, inclusief de meidagen van dit jaar) worden meegenomen – die vooral wat betreft de rol van de overheid opvallend van inhoud zijn.

4.1 Naar een Grijs Verleden. Geschiedschrijving 1991-nu.

De Documentatiegroep “Walcheren 1939-1945”, een samenwerkingsverband van verschillende (amateur)historici, kwam in 1991 met een reactie op het in het vorige hoofdstuk beschreven tijdschrift *Vreselijke Vrijdag* (1990). Zoals ook al in deze thesis aangegeven was de framing in deze uitgave van een ongekende orde en werden de uit de lucht gegrepen feiten als waarheid geserveerd – met alle overtuigingskracht van dien. Getoond is ook hoe *Vreselijke Vrijdag* in 1990 de kroon op een lange ontwikkeling van anti-Duitse geschiedschrijving vormde: van De Bree in 1945 via De Bree in 1979 naar *Vreselijke Vrijdag*

¹⁸⁷ Van der Heijden, Chris, ‘Shooting from the trenches: on the impossibility and inability to think about the war’, *BMGN* 128 2 (2013) 100-108; 100.

elf jaar later. De Documentatiegroep zelf ging in 1984 nog altijd in deze stroom mee, waarbij de *feiten* van De Bree werden herhaald.¹⁸⁸

In 1991, echter, lagen de kaarten anders: aan de hand van Vreselijke Vrijdag zijn de leden van de Documentatiegroep voor het eerst in de geschiedenis van de Zeeuwse geschiedschrijving over de ramp van 17 mei 1940, begonnen aan een archiefonderzoek. De uitkomst van dit onderzoek was, niet geheel toevallig, compleet anders dan het verhaal dat al enkele decennia de rondte deed: niet Duitse vliegtuigen, maar Duitse artillerie (samen met enkele Franse afzwaaiers vanaf Zeeuws-Vlaanderen) hebben de stad in puin gelegd – waarbij de grote stadsbrand als grootste veroorzaker van schade werd geoormd. “De verwoesting van de Middelburgse binnenstad was in de eerste plaats een gevolg van de zware Duitse artilleriebeschieting vanuit Zuid-Beveland”, zo luidde de uiteindelijke conclusie. Daarbij werd ook de mythe van Vreselijke Vrijdag (en alle werken voor haar) aan het spit geregen: “voor een systematisch uitgevoerde luchtaanval, zoals die op Rotterdam enkele dagen eerder is geen enkel bewijs te vinden en deze is zeer onwaarschijnlijk.” Ten slotte wordt ook een laatste pijnpunt behandeld: de rol van de *ooggetuigen*. “Het is aan te nemen, dat de mensen, die voor het grootste gedeelte binnenshuis een schuilplaats hadden gezocht, uit het voortdurend geronk van verkenningsvliegtuigen en jagers boven [...] de stad, en het inslaan en ontploffen van talrijke granaten de conclusie trokken dat er voortdurend luchtaanvallen plaatsvonden. [...] Mogelijk heeft de felle haat tegen de Duitsers er tijdens de bezettingsjaren toe bijgedragen, dat het ‘sprookje’ van de verwoesting van Middelburg door de Luftwaffe toen is ontstaan.”¹⁸⁹

Eerder in deze thesis heb ik de *felle haat* tegen de bezetters in twijfel getrokken – het leek en lijkt er sterk op, dat de Nederlanders niet direct hard anti-Duits waren geworden.¹⁹⁰ Dat de oorsprong van een verwoesting op conto van de Duitsers uit de oorlog stamt, is niet te bewijzen, noch te ontkennen. Wat wél met vrij grote zekerheid kan worden gesteld is dat het idee van een terreurbombardement (gelijk aan dat van Rotterdam) een na-oorlogse creatie is – meer specifiek op basis van, onder andere, het werk van de al eerder genoemde De Bree. De Zeeuwse geschiedschrijving is vervolgens zonder enig onderzoek volledig op deze anti-Duitse feiten afgegaan, ongetwijfeld omdat deze bij het publiek beter vielen dan een milde of zelfs anti-Franse inslag. Het was hoe dan ook duidelijk dat al direct bij het geringste onderzoek

¹⁸⁸ Documentatiegroep “Walcheren 1939-1945”, *Walcheren onder vuur en water 1939-1945* (Middelburg 1984) 32.

¹⁸⁹ De Documentatiegroep heeft haar bevindingen niet officieel uitgegeven: aantekeningen, waaronder deze conclusie over 17 mei 1940, zijn uitgetypt opgeslagen en door T. Goossens beschikbaar gesteld voor deze thesis.

¹⁹⁰ In de documentaire “Verborgen, niet vergeten” van Omroep Zeeland, bijvoorbeeld, komen overlevenden aan het woord die stellen helemaal geen hekel aan de Duitsers te hebben gehad.

naar 17 mei 1940 (de Documentatiegroep heeft in slechts 2 A4'tjes haar bevindingen kunnen opschrijven) het verhaal geheel aan het schuiven ging en de eerste scheuren in het fundament van het Duitse terreurbombardement ontstonden.

“‘Het vergeten bombardement’. Vergeten? Het is nog schrijnender: veel mensen van buiten de provincie weten niet eens dat de Zeeuwse hoofdstad een paar dagen na de Nederlandse capitulatie vrijwel met de grond gelijk werd gemaakt, omdat de Fransen moedig stand hielden in Zeeland”.¹⁹¹ Peter Jansen, PZC-hoofdredacteur, neemt in 2010 een zeer gewaagde positie in: niet alleen zet hij de vreselijke verwoestingen in Middelburg extra dik aan (*slechts* een deel van het centrum ging verloren, niet de hele stad), ook zijn causaal verband tussen de Franse volhouders en de verwoesting van Middelburg was in 2010 een moeilijk houdbare positie. Jansen is dan ook de laatste auteur geweest, die het heeft aangedurfd deze stelling zwart op wit te poneren: de Duitsers hebben volgens hem wel degelijk een aan Rotterdam gelijkende actie uitgevoerd om Zeeland tot overgave te dwingen.

Na 1991 werd het weer stil rond het bombardement op Middelburg, zoals eerder rond de herdenkingen ook al opgemerkt – tot in het jaar 2010. Op dat moment bracht Theo Giele zijn boekje *Herinneringen aan de Verdwenen Stad* uit, waarin het vooroorlogse Middelburg wordt beschreven in een vijftigtal verhalen van oudere Middelburgers. Met het voorwoord van Peter Jansen ging deze uitgave echter een geheel andere, en wetenschappelijk onverantwoordelijke richting in, dan het *boek der boeken* over 17 mei 1940: *Middelburg 17 mei 1940: het Vergeten Bombardement* door historicus Peter Sijnke. Wat betreft de schuldvraag was deze uitgave niet vernieuwend: het bleven immers Duitsers, die Middelburg van haar vooroorlogse schoonheid hebben beroofd. Op het vlak van geschiedschrijving was dit boek echter een verademing: waren alle aannames voor 1991 gemaakt zonder enige feitelijke basis, Sijnke en zijn team deden voor het eerst uitgebreid archiefonderzoek. Daarbij werd zijn boek ook officieel uitgegeven (gepresenteerd als *de* studie op het onderwerp en deels mede mogelijk gemaakt door de gemeente Middelburg) en op *de* herdenkingsdag 17 mei 2010, aan aanwezigen voorgesteld en verdedigd. Voor het eerst werd groots, goed onderbouwd en vooral publiek gesteld, dat er van een Duitse terreur geen sprake kon zijn. Toch was zelfs in 2010 niet iedereen van dit onderzoek overtuigd, zo blijkt uit *Herinneringen aan de Verdwenen Stad*: ook *ooggetuigen* waren niet direct om.¹⁹² Toch blijkt uit de officiële acceptatie van het boek van Sijnke (het was immers opgenomen in de officiële herdenking,

¹⁹¹ Giele, Theo, *Herinneringen aan de Verdwenen Stad* (Raamsdonksveer 2010) 7.

¹⁹² In een gesprek met de heer E. Blaas (1924), bijvoorbeeld, kwam in 2010 het toen gloednieuwe onderzoek ter sprake: de *ooggetuige* in kwestie vond het onderzoek kwalitatief goed, maar geloofde simpelweg niet in de conclusie.

waarbij de inhoud ongetwijfeld vooraf in ieder geval al ten dele bekend was) dat *het debat*, zelfs na de speldenprik door de Documentatiegroep in 1991 compleet afwezig, nu echt zou kunnen worden aangegaan.

Hier sprong Ton Goossens in: de discussie moest nóg verder worden opengebroken – en zijn boek, *Gestold Verleden: Frans oorlogsgeweld op Middelburg, 17 mei 1940*, deed precies dat. Uitgegeven in 2012 verscheen het in een periode waarin de aandacht voor 17 mei 1940 weer leek te verdwijnen: geen officiële, grootscheepse herinneringen en geen bijzondere aandacht voor de dag in de media – tot net na de uitgave van *Gestold Verleden* (zie voor de behandeling van het boekje bij Omroep Zeeland paragraaf 3 van dit hoofdstuk). Goossens' insteek was, het mag best zo genoemd worden, radicaal anders: niet de Duitsers, de fietsen stelende *mof* – maar de Fransen, nota bene onze bondgenoten, zouden volgens hem de schuld op zich moeten nemen. Vooraanstaande Middelburgers, zoals burgemeester Van Walré de Bordes, wisten (of dachten te weten) dat de verwoesting vanuit het zuiden (de Fransen op Zeeuws-Vlaanderen) werd aangericht. Volgens Goossens hebben deze mensen, en daarmee ook de media, het geheel goeddeels in een doofpot gestopt om niet in een negatief daglicht te geraken: de Duitsers sterk beschuldigen was niet direct nodig, maar de Zwarte Piet bij de Fransen neerleggen zou publieke en politieke zelfmoord hebben betekend.¹⁹³ In ieder geval sluit Goossens zich op basis van archiefmateriaal, foto's en nauwkeurige vergelijkingen van verslagen, aan bij De Bordes. “De motieven voor [de] beschieting ontbreken, maar gezien de onderzoeksresultaten moet de Franse artillerie zonder voorbehoud als de veroorzaker van de fatale stadsbrand worden gezien.”¹⁹⁴

De wereld leek even te klein: waren het in 2010 vooral de ooggetuigen (via de media) die van zich lieten horen, in 2012 leek een nieuwe, jongere generatie *Gestold Verleden* digitaal te verwerpen. Nog voor het boek daadwerkelijk uitgegeven was, werden de conclusies al direct in twijfel getrokken. “Hij heeft zeker nog nooit gehoord dat "misleiding", dus gebruik maken van buitgemaakte munitie, het een en ander zou kunnen bewerkstelligen. Ik denk een beetje te kort door de bocht”¹⁹⁵ – de Duitsers hadden volgens deze deelnemer aan de online-discussie speciaal Frans geschut ingezet om het geheel een Franse daad te laten lijken. Zonder al te veel op deze stelling in te gaan is, door de algehele stilte tijdens de oorlog wat betreft de schuldvraag, gebleken dat dit idee niet opgaat: als de Duitsers deze moeite

¹⁹³ Goossens, Ton, *Gestold Verleden. 17 mei 1940, Frans oorlogsgeweld op Middelburg* (eigen beheer, 2012) 114-116.

¹⁹⁴ Idem, 131.

¹⁹⁵ <http://www.omroepzeeland.nl/nieuws/2012-12-27/332696/fransen-beschoten-middelburg-1940#.U4sZii9LGUc> (01-06-2014).

hadden genomen om de Fransen in een kwaad daglicht te stellen hadden zij er tijdens de oorlog ook zeker veel sterker op ingezet. Zoals in paragraaf 3 ook beschreven wordt, werd *Gestold Verleden* op Omroep Zeeland ook overwegend negatief weggezet: een *ooggetuige* en Peter Sijnke vulden het nieuwsbericht met hun argumenten tégen het nieuwe onderzoek. Het debat lag misschien ietwat open, maar niet open voor een nieuwe schuldige: de feiten mochten verschuiven, zolang ze dat niet te ver deden. Inderdaad werd de geschiedschrijving minder zwart-wit en beter beargumenteerd (überhaupt was bewijsvoering iets nieuws vanaf 1991 – het kan niet vaak genoeg benadrukt worden), maar helemaal open was de discussie nog altijd niet. “De situatie is intussen onomkeerbaar geworden doordat een bezinning over de schuldvraag een echec zou zijn bij de herdenkingen. Als vanzelf blijft de verdenking over de oorzaak van de Middelburgse stadsbrand daarom op de agressor liggen en kan de Middelburgse slachtofferrol gehandhaafd blijven in de serie Guernica-Warschau-Rotterdam-Middelburg-Coventry”¹⁹⁶: in één van zijn conclusies doet Goossens enkele zeer interessante aannames op het gebied van de herinneringen aan 17 mei 1940, die in feite ook een opzet zijn geweest richting deze thesis. In hoofdstuk 5 zal uit de doeken worden gedaan of het collectief geheugen echt zo star en vastgeroest is, als Goossens beweert: “In de loop van de tijd zijn die veronderstelde Duitse bombardementen als gerucht, door onjuist woordgebruik, door het wegslijten van tegenargumenten en door het collectief stilzwijgen over Franse beschietingen vanzelfsprekend geworden.”¹⁹⁷ Of dit daadwerkelijk zo is, zal in het volgende hoofdstuk worden aangetoond.

4.2 De monumentenkwestie en de rol van de gemeente Middelburg.

In deze paragraaf komt een belangrijk onderdeel van de Middelburgse *stadscultuur* aan bod: de *monumentenkwestie* rond de verschillende monumenten en hun opschriften,¹⁹⁸ die in Middelburg-centrum te vinden zijn. Daarbij zal ook worden gekeken naar de rol van de gemeente Middelburg in de afgelopen ruim twee jaar in het veranderend landschap rond de herinneringen aan de rampdag en het beeld van 17 mei 1940 in relatie tot toeristen en toerisme in Middelburg en Zeeland.

Op 17 mei 1990 werd op de Nieuwe Burg, in de schaduw van de Abdij, door prinses Juliana een monument van Sigurdur Gudmundssons onthuld, genaamd *Een Gestolde*

¹⁹⁶ Goossens, *Gestold Verleden*, 125.

¹⁹⁷ Ibid., 125.

¹⁹⁸ Ton Goossens heeft in een niet gepubliceerde studie de ontwikkeling van de monumenten, en ook de ontwikkelingen in de periode 2012-heden daaromtrent, heeft bijgehouden. Deze studie is mij ter beschikking gesteld voor deze thesis.

Herinnering. Het druppelvormige monument was, na de serie verspreide brokstukken onder de naam *De Explosie* (1988) het eerste grote monument ter nagedachtenis aan 17 mei 1940. Het sobere monument was niet van afdoende uitleg voorzien, zo vond de gemeente: binnen enkele maanden verscheen er op de sokkel van het monument de volgende tekst:

“Ter herinnering aan het bombardement door de Duitse Luftwaffe op 17 mei 1940. Onthuld door H.K.H. Prinses Juliana der Nederlanden op 17 mei 1990. Ontwerp en uitvoering Sigurdur Gudmundssons”.

Gezien de tijdgeest is het plaatsen van een dergelijke beschrijving op zichzelf niet onbegrijpelijk, althans niet op het moment van plaatsen: 1990 stond nog altijd in het teken van de Duitse terreur (zie bijvoorbeeld het tijdschrift *Vreselijke Vrijdag* uit dat jaar), en de geschiedschrijving had zich nog niet kritisch tegen het aloude beeld van de systematische bombardementen van de Luftwaffe geuit. Dat de gemeente besloot deze beschrijving vervolgens te handhaven is wél een opvallend feit. Geconfronteerd met nieuw onderzoek in 2010 en 2012 is de gemeente gevraagd naar haar beleid omtrent de monumenten – met nadruk op deze plaatjes. Ton Goossens heeft na zijn onderzoek, waarin juist Fransen als veroorzakers van de ramp worden bestempeld, persoonlijk contact met de betrokken ambtenaren opgenomen. Het antwoord, dat hij op zijn navraag kreeg, toonde vooral een weigering tot bewegen: de plaatjes zouden blijven waar ze waren – de beschrijving zou ongewijzigd worden gehandhaafd. Een uitgebreide onderbouwing van deze stelling is niet gegeven en het formuleren van een dergelijke set redenen zou helaas grotendeels op speculatie moeten worden gebaseerd. Wel is duidelijk dat de enige aangedragen reden, namelijk dat de plaatjes onder het copyright van de kunstenaar vallen, volledig ongegrond is – deze zaten er namelijk bij de onthulling nog helemaal niet op.

Dat de gemeente in 2014 nog altijd weigert de, naar in deze thesis duidelijk is bewezen, compleet ongegronde beschuldigingen van het monument te verwijderen, heeft mogelijk te maken met een politieke achtergrond: een dergelijke ingreep zal zeker door de media worden opgevangen, waarna de verantwoordelijke wethouder (dhr. Aalberts, CDA) naar zijn beweegredenen zal worden gevraagd. Schijnbaar is het, ondanks het verbreden van de discussie en het beginnend *vergrijzen* van de Nederlandse samenleving¹⁹⁹, nog altijd lastig de nek uit te steken voor een minder anti-Duitse weergave van zaken. Overigens heeft de gemeente, bij monde van de wethouder, wel aangegeven in haar officiële spreken over 17 mei

¹⁹⁹ Al in 1983 ingezet door J.C.H. Blom in 1983 – en kreeg in 2001 een duwtje in de rug door *Grijs Verleden* van Chris van der Heijden.

1940 niet meer te verwijzen naar een Duits luchtbombardement, maar het algemeen te houden zonder een schuldige aan te wijzen. Bijna 70 jaar na het verschijnen van wat de Documentatiegroep het ‘sprookje’ van het terreurbombardement noemt, neemt de gemeente er enigszins afstand van: de uitgesproken bordjes blijven ondertussen onveranderd.²⁰⁰

Deze lastige omgang met het verleden deed nog enkele vragen rijzen: hoe ging bijvoorbeeld de toeristische sector om met de erfenis van 17 mei 1940? Zeeland, en daarmee Middelburg, draait vooral in de zomermaanden compleet op toerisme, en het zijn vooral Duitse toeristen, die de kassa’s van Middelburgse ondernemers rijkelijk vullen. Deze vraag leent zich uitstekend voor verder onderzoek, aangezien ze slechts ten dele aansluit bij het onderwerp van deze thesis – het gaat immers niet om de omgang van het verleden *door Middelburgers, voor Middelburgers*, maar op een verhandeling die zich richt op buitenlandse gasten (of gasten van buiten de provincie, die eveneens buiten dit onderzoek vallen).

Ondanks dat ik voor dit onderzoek dan ook niet ver de archieven van de toeristische sector heb onderzocht (wat ik een toekomstige onderzoeker zeker zou willen aanraden), zijn toch enkele Nederlandstalige gidsen geanalyseerd. Deze gidsen zijn ongetwijfeld niet alleen door Nederlanders gebruikt en lagen (en liggen) in het lokale VVV-kantoor in de schappen. Zij bieden de toerist (Nederlands of buitenlands) de mogelijkheid een stadswandeling langs historische hoogtepunten in Middelburg te lopen, waarbij natuurlijk gezien de bebouwing van de stad regelmatig het jaar 1940 wordt gebezigd.

Zo gaat de serie *Stadswandeling* (jaren ’90), bestaande uit negen delen over een gelijk aantal thema’s, kort in op de verwoesting van Middelburg: in de inleiding en verder in de uitleg wordt expliciet een beschieting door Duitsers genoemd. Aangezien Peter Sijnke de redactie over deze werkjes heeft gehad, mag de milde toon geen verrassing heten. In 1990 was echter de *Kijkgids Middelburg* veel stelliger: geheel in lijn met de in 1990 bruikbare lemma’s heette het in dit toeristische boekje een Duits terreurbombardement gelijk aan dat van Rotterdam – waarbij brandbommen zijn gebruikt om de stad in as te leggen en de verdedigers zich te doen overgeven.²⁰¹ Later, in 1999, werden nog altijd Duitse vliegtuigen, brandbommen en terreur genoemd.²⁰² In hoeverre deze werkjes hun weg vonden naar Duitse toeristen blijft natuurlijk de vraag, maar in ieder geval ziet het er naar uit dat ook in de toeristische sector een sterk anti-Duits sentiment, in ieder geval gedurende de hele jaren ’90

²⁰⁰ Dit nieuwe deel van de conversatie tussen gemeente enerzijds, en de heer Goossens anderzijds, is voor deze thesis ingezien.

²⁰¹ Bos, Kees, *Kijkgids Middelburg* (Middelburg 1990) 19.

²⁰² Tourist Office, *Wereldreis door Middelburg, zondag 26 september 1999: reisgids*” (Middelburg 1999) 16.

en '00, niet geschuwd werd. Vervolgonderzoek zou moeten uitwijzen hoe 17 mei 1940 in werken speciaal voor Duitse toeristen wordt behandeld.

4.3 17 mei 1940 op TV: mee met de stroom?

Op 15 mei 2014, *prime time*, verschijnt Hans Goedkoop op de televisie met het programma *Andere Tijden* (VPRO/NPS). Onderwerp: de verwoesting van Middelburg, 17 mei 1940. Voor het eerst wordt zo specifiek aandacht besteed aan het lot van de Zeeuwse hoofdstad rond het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog: tot die datum waren dit soort producties voorbehouden aan lokale en/of provinciale zenders. De grootste, meest professionele en daarmee meest invloedrijke Zeeuwse zender is Omroep Zeeland – met de studio's in Oost-Souburg (tussen Middelburg en Vlissingen). Zij hebben, eigenlijk pas na het jaar van de *grote herdenking* (te weten 2010), met grote tussenpozen enige aandacht aan de ramp van 1940 besteed. Over dit onderwerp zijn verschillende documentaires en aanverwante producties (van verschillend *formaat*) uitgebracht en uitgezonden.

In 2010 was het echter eerst de VPRO, die een stuk uit de documentairereeks *Plaats van Herinnering* wijdde aan Middelburg in de Tweede Wereldoorlog (specifiek 17 mei 1940).²⁰³ Over deze documentaire van ongeveer vijf minuten valt veel te zeggen: ook hier is namelijk zeer sterk, en minstens evenzo opvallend, gebruik gemaakt van *framing*. Zo verbindt ze de evacuatie van Middelburgse burgers (gelast door burgemeester Van Walré de Bordes op 14 mei) direct aan het bombardement van Middelburg: “[de burgemeester] ziet het somber in voor Middelburg. Als de Fransen niet vertrekken vreest hij na het bombardement op Rotterdam, het ergst voor zijn stad. Daarom roept hij op tot evacuatie.” In tegenstelling tot wat de VPRO hier stelt, was de evacuatie al in de morgen van 14 mei 1940 afgekondigd – dus nog vóór het bombarderen van Rotterdam. De toon is echter gezet: Rotterdam en Middelburg zijn verbonden door een zelfde lot. Daarbij schroomde de VPRO ook niet om onder oude beelden van een brandende stad, die origineel zonder geluid waren, geluiden van overvliegende vliegtuigen te monteren. Ten slotte trekken zij conclusies uit het interview met de heer Blaas, waarop de korte documentaire werd gebaseerd: hij hoorde een luchtwachter zeggen “een eskader vliegtuigen op weg naar Middelburg” waarna hij, volgens de VPRO-verteller, ternauwernood Middelburg kon ontvluchten voor de bommen het centrum in de as legden – de Duitse vliegtuigbommen dus. Echter, in een interview dat ik in 2010 met deze zelfde heer had, en waaruit de inspiratie voor deze thesis is ontsproten, gaf hij aan dat er

²⁰³ <http://www.geschiedenis24.nl/speler.program.7028182.html> (29-05-2014).

minder haast bij was: hij is na het bezoek bij de luchtwachter nog naar zijn vader gefietst en ze zijn even later met de auto vertrokken – absoluut niet in de door de VPRO veronderstelde paniek. Zo word wederom duidelijk dat beelden, woorden en daarmee verhalen op verschillende manieren uitgelegd kunnen worden: dit is vooral afhankelijk van hoe ze gemonteerd worden. In 2010 vond de VPRO het schijnbaar nog altijd nodig om het verhaal van de Duitse vliegtuigen extra te benadrukken.

In april 2011 komt Omroep Zeeland zelf met een korte productie over het bombardement op Middelburg, in het programma *Trugkieke*, waarin wekelijks oude beelden bijeen worden gemonteerd en van commentaar voorzien. Uit de toon van deze video wordt al snel duidelijk, dat *Het Vergeten Bombardement* uit 2010 veel invloed heeft gehad over wat als acceptabele waarheid kon worden. “Zeker kunnen we stellen, dat er die dag geen vergeldingsbombardement is geweest, zoals dat op Rotterdam.”²⁰⁴ Nog geen jaar na *Plaatsen van Herinnering* zijn de *feiten* veranderd. Sterker nog, er word gesproken over granaten vanuit het zuiden (met bijbehorend bewijsmateriaal) – al noemt de commentator niet nadrukkelijk dat dit Franse granaten zouden hebben moeten zijn (in het zuiden, op Zeeuws-Vlaanderen, lagen immers alleen Fransen, geen Duitsers). Wél is eerder in de documentaire genoemd dat er Fransen op Zeeuws-Vlaanderen aanwezig waren, waardoor het voor de oplettende en nauwe luisteraar en kijker precies duidelijk is wat er met deze insinuatie bedoeld wordt. “Een vergelijking met het bombardement op Rotterdam gaat dan ook niet op”, is de uiteindelijke conclusie: mogelijk zijn zelfs de Duitsers (gedeeltelijk) vrij van schuld.

In 2012 komt hier het boek *Gestold Verleden* overheen, waarin in feite de Fransen de volledige schuld van de verwoesting van het centrum in de schoenen geschoven krijgen. Omroep Zeeland geeft kort aandacht aan de uitgave van dit boek: in de nieuwsberichten krijgt auteur Ton Goossens kort het woord. Vervolgens krijgt een *ooggetuige*, die op het *moment suprême* in een schuilkelder verbleef en niets heeft kunnen zien (een veelvoorkomend euvel van de Middelburgse ooggetuigen van die dagen), de ruimte om het boek *geschiedvervalsing* te noemen – waarna ook historicus Peter Sijnke een duit in het zakje doet door de vloer aan te vegen met de conclusie van een bewust, Frans artilleriebombardement.²⁰⁵ De nieuwe conclusie en de nieuwe feiten worden door Omroep Zeeland niet zonder meer als onomstreden weergegeven – de kijker kan heel goed het gevoel krijgen, dat er van het nieuwe werk vrij weinig deugt. Toch was de discussie duidelijk geopend: “de verwoesting van

²⁰⁴ <http://www.omroepzeeland.nl/video/trugkieke-40-45-middelburg-17-mei-1940#.U4cg4C9LGUc> (29-05-1940).

²⁰⁵ ‘Fransen beschoten Middelburg in 1940’ is onder andere te bekijken op YouTube (29-05-2014).

Middelburg op 17 mei 1940, 72 jaar geleden inmiddels – maar het laatste woord is er nog niet over gezegd.”

En dat had de presentatrice goed gezien. Want ondanks dat de aandacht in de media voor de rampdag 17 mei 1940 voor Middelburg traditioneel erg mager was (en dat tot op heden nog altijd is – met uitzondering misschien van de meidagen in 2010), kreeg het geheel op 14 mei 2014 landelijk aandacht in *Andere Tijden*. Voor de gelegenheid heeft de VPRO haar toon aangepast, en is in het programma ook kort ingegaan op de discussie rond het “wie, hoe en waarom”: zowel Sijnke als Goossens kregen (kort tot zeer kort) de gelegenheid hun stelling uit te leggen. Blijkbaar wordt de discussie gemeden: het *hete hangijzer*, wat het sinds het verschuiven van de *feiten* vanaf 2010 klaarblijkelijk is geworden, is te heet om aan te raken – dus wordt de discussie grotendeels uit de weg gegaan en wordt stellingname vermeden. Het laatste woord is er, ook na *Andere Tijden*, zeker niet over gezegd: de oudere generatie, die in het programma regelmatig het woord kreeg, gaf zelf ook een duidelijk signaal af door niet meer het oude, anti-Duitse verhaal te herhalen – er volgden zelfs enkele sneren in de richting van de Fransen. De discussie kan nu schijnbaar pas echt goed opengemaakt worden, en moet de kans en vooral ruimte krijgen zich te ontwikkelen.

Dit alles overzien blijft het vooral bijzonder opvallend, dat met de 74^e herdenking van het bombardement (17 mei 2014) Omroep Zeeland in het geheel niet afweek van haar standaard programmering: geen enkel extra programma of thema-uitzending van bestaande programma's zond de zender op deze dag uit. In tegenstelling tot het *bijzondere* jaar 2010, toen alle media op hoogste toeren draaiden, vond dé provinciale zender het schijnbaar onnodig terug te blikken op 1940. Waarschijnlijk zal deze stilte verbroken worden in 2015, met de 75-jarige herdenking – al is dat op dit moment helaas nog grotendeels koffiedikkijken.

4.4 Conclusie.

Grijs bekennen – dat is de titel, die ik aan dit hoofdstuk heb gegeven. Want al is er nog veel onduidelijk en is ook de schuldvraag nog altijd onbeantwoord (voor beide redeneringen valt iets te zeggen), er moet na 1991, en al helemaal na 2010, enige terughoudendheid in het anti-Duitse verhaal worden aangebracht. Linksom of rechtsom zijn de *feiten* van vroeger, niet meer de *feiten* van nu. In 1991 deed de Documentatiegroep een al een onderzoek met vernieuwende uitkomst, wat toen nog vrij gemakkelijk werd ondergesneeuwd door de anti-Duitse verhaallijn van de gemeente en bestaande literatuur – maar vanaf 2010 kan niemand meer om het feit dat het verhaal van de systematische verwoesting van Middelburg door de Duitse Luftwaffe als dreigement, op enkele punten volledig op losse schroeven staat heen.

Niet zo vreemd ook, gezien de onderzoeksresultaten in hoofdstuk 3: de gehele geschiedschrijving over 17 mei 1940 was op lucht gebaseerd en elke serieuze poging tot nader onderzoek ontbrak.

De halsstarrigheid, waarmee de gemeente weigert publiek *Grijs* te bekennen door de anti-Duitse opschriften van monumenten te verwijderen, is hoogst opvallend. Duidelijk is dat de politiek nog altijd bang is van iets wat als *grijstint* kan worden opgevat. Ondanks dat zij zelf toegeven dat het verhaal van het terreurbombardement absoluut onjuist is, blijven zij vasthouden aan de sfeer van 1990: één van duidelijke anti-Duitse inslag. Het onvermogen van de media om de overheid (en ook niet in de laatste plaats zichzelf!) op dit punt ter verantwoording te roepen toont minstens evenzo ondubbelzinnig dat alle publieke instanties, alle personen met een publieke functie, enige kritiek op het oude verhaal volledig schuwen. Dat zo de basis voor een compleet vastgeroest (en te eenzijdig) collectief geheugen niet alleen is gelegd, maar ook in stand gehouden wordt, is van minder belang dan de gevolgen van het *en plein public* bekennen van *grijs* – wat ik zou noemen, het bekennen van *kleur*. Nieuwe onderzoeken in 1991, 2010 en 2012 hebben bijgedragen aan het kleurenpalet van de discussie – maar deze komt simpelweg niet goed op gang, omdat publieke organen massaal met zwart en wit blijven schilderen.

Hoofdstuk V

17 mei 1940 in het geheugen van de *Jeugd van Nu*.

Wat zijn nu precies de invloeden van het opgebouwde communicatief collectief geheugen op de *draggers* van deze herinneringen? Houden zij vast aan een *zwart-wit* beeld – zijn ze vergrijsd of is, een recente trend in het Nederlands onderwijs volgend,²⁰⁶ de historische kennis compleet afwezig of in een staat van verval geraakt? Kortom, hoe zien de jongeren van tegenwoordig, de schoolgaande *jeugd van nu*, de verwoesting van Middelburg op 17 mei 1940? Om op deze vragen antwoord te geven zijn in de afgelopen maanden 137 enquêtes afgenomen (zie 5.1), waarvan de resultaten in dit hoofdstuk geanalyseerd zullen worden.

In het geschiedenisonderwijs is, volgens de desbetreffende docenten van de geënquêteerde klassen, geen ruimte voor een uitgebreid verhaal over Middelburg in de meidagen, en de verwoesting van de 17^e. Dit wordt slechts in het derde leerjaar terloops gemeld, en valt vervolgens weg in het verhaal over de Tweede Wereldoorlog in het algemeen – dat aan de hand van de Nederlandse Canon wordt opgesteld. Deze Vaderlandse Canon, opgedeeld in vijftig vensters, is het resultaat van het werk van verschillende commissies, en is ondanks de lange duur van de voorbereidingen niet zonder kritiek onthaald.²⁰⁷ Ondanks vele pogingen dit te voorkomen blijft een canon, per definitie, een enigszins bekrompen middel: het is nooit mogelijk een geheel open, vrij beeld van de gehele geschiedenis weer te geven. Er is altijd een bepaald keurslijf aan verbonden.²⁰⁸ Zeeland, de voortgezette strijd na 15 mei 1940 en de verwoesting van Middelburg komen bijvoorbeeld niet voor in het nationale canonvenster over de Tweede Wereldoorlog.²⁰⁹ In het canonvenster 45 van de Zeeuwse Canon, daarentegen, heeft het wel een bescheiden plaats (in de epiloog kom ik daarop terug) – al wordt deze canon niet gebruikt in de geschiedenislessen, al is bezoek van de website uit eigen initiatief, of in verband met bijvoorbeeld een opdracht, wel degelijk mogelijk.²¹⁰

Naast het geschiedenisonderwijs zijn er meer mogelijkheden voor een Walcherse leerling, deze geschiedenis toe te eigenen. Onder andere verschillende media hebben over de jaren aandacht aan de ramp besteed (denk bijvoorbeeld aan documentaires en ander visueel

²⁰⁶ Zie hiervoor onder andere het rapport *Tijd voor onderwijs* door de Commissie Dijsselbloem (Eindrapport Parlementair onderzoek onderwijsvernieuwingen) uit 2008.

²⁰⁷ Zo waren de leden van de commissies niet van gemengde afkomst of stand – volgens velen een tekortkoming. Deze en andere kritiek is gebundeld in een boek: M. Grever, E. Jonker, K. Ribbens, S. Stuurman, *Controverses rond de canon* (Assen 2006). Zie ook J. Heemskerk, “*Vroeger was het oorlog.*” *Geschiedenskennis bij Nederlandse jongeren*, 7: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2010.

²⁰⁸ E. Jonker, ‘Op eieren lopen. Canonvorming met een slecht geweten’, *BMGN* 121 1 (2006), 81-82.

²⁰⁹ <http://www.entoen.nu/tweedewereldoorlog> (6 mei 2014).

²¹⁰ http://www.geschiedeniszeeland.nl/tab_themas/meer/canon/canon_5/?lng=nl (6 mei 2014).

materiaal op de Zeeuwse en/of Nederlandse omroepen, kranten enzovoort). Daarnaast zijn monumenten en musea mogelijk van belang voor de geheugenvorming van deze leerlingen: in Zeeland zijn enkele musea te vinden, die de Tweede Wereldoorlog in het algemeen als onderwerp hebben – en in Middelburg is, zoals eerder beschreven, een verscheidenheid aan monumenten geplaatst. Ten slotte mag ook de invloed van verhalen niet worden onderschat: *aan de keukentafel* kan ook 17 mei 1940 de revue hebben gepasseerd, en daarnaast zijn ook (ooggetuige)verslagen van (over)grootouders en de gedestilleerde versies daarvan via ouders van groot belang voor de vorming van het geheugen bij leerlingen en kinderen van deze leeftijd in het algemeen. Ondanks dat niet precies vastgesteld kan worden wat de invloed van al deze factoren op het geheugen is, is de leerlingen toch gevraagd hun *invloeden* op te schrijven – waarover later meer.

In het volgende hoofdstuk zullen eerst de bronnen worden besproken: welke mogelijkheden waren er, welke onmogelijkheden waren er? Hoe zijn de enquêtes opgezet en wie hebben ze beantwoord? Vervolgens komt de analyse van de resultaten aan bod.

5.1 Bronnen en keuzes: mogelijkheden en onmogelijkheden.

De scholen.

In eerste instantie was het de bedoeling om leerlingen van de twee grootste Middelburgse middelbare scholen een enquête over de verwoesting van Middelburg in 1940 voor te leggen: de Christelijke Scholengemeenschap Walcheren (CSW) en de openbare Nehalennia Stedelijke Scholengemeenschap. Er lagen verschillende redenen achter deze keuze. Allereerst zouden twee scholen ook twee groepen leerlingen, en dus meer resultaten opleveren. Daarnaast was de connectie met Middelburg belangrijk: het onderwerp was immers een geheel Middelburgs feit, waarbij het twijfelachtig is of enquêtering op bijvoorbeeld Vlissingse scholen een bruikbaar resultaat zou opleveren. Ten slotte zou eventuele invloed van een bepaalde religie op beantwoording van de vragen worden blootgelegd – waardoor het zou kunnen worden gededd en buiten spel gezet. Echter, ook binnen de openbare middelbare school zijn de verschillende religies goed vertegenwoordigd, zo blijkt ook uit de resultaten. Uiteindelijk koos de CSW niet voor deelname aan het project. Daarmee ging de diversiteit van de ondervraagde leerlingen dus niet verloren.

Een derde middelbare school in Middelburg is het Calvijn College. Echter, bij de CSW en Nehalennia is inschrijving primair gebaseerd op locatie en kwaliteit van het onderwijs – bij het Calvijn College ligt religie daaraan in de meeste gevallen haast volledig

aan ten grondslag. Het gevolg daarvan is, dat binnen deze school veel niet-Walcherse leerlingen lessen volgen. Daarbij zitten de verschillende locaties van deze instelling verspreid over Zeeland (waarbij de doelgroep in Goes zou zitten), wat de banden met Middelburg en Walcheren te waterig maakte. Vandaar dat ervoor gekozen is deze middelbare school buiten beschouwing te laten.

De leerlingen.

Binnen de scholen is gekozen voor een verticale aanpak: leerlingen van brugklas tot eindexamenklas (van elke jaargang één willekeurige groep) komen allen voor in deze resultaten. De jongste leerlingen waren 12 jaar oud – de oudste 19. Deze leerlingen volgen allemaal een HAVO-traject. Relatief gezien zit het grootste gedeelte van de Nederlandse jeugd op een VMBO-opleiding, maar omdat HAVO een uitstekende tussenweg tussen het theoretische VWO en het praktijkgerichte VMBO, is daarvoor gekozen. Daarbij valt nog op te merken, dat de leerlingen in HAVO4 en HAVO5 het vak geschiedenis allen min of meer vrijwillig volgen (als vak in de vrije keuzeruimte, of verplicht als onderdeel van een gekozen profiel). Dat is in dit specifieke geval van belang, aangezien de enquêtes tijdens de geschiedenislessen zijn afgenomen: de respondenten uit de oudste twee klassen zullen dus gemiddeld een grotere interesse (en daarmee mogelijk een grotere kennis) van de geschiedenis in het algemeen, en de verwoesting van Middelburg specifiek hebben.

De enquêtes.

De opzet van de enquêtes (zie bijlagen voor de uiteindelijk afgenomen vragenlijst) was, door middel van zowel open (aan de voorzijde) als gesloten meerkeuzevragen (aan de achterzijde) de leerlingen te vragen naar hun eigen *geheugen* of *herinneringen* aan de verwoesting van Middelburg in 1940 – die zonder uitzondering altijd indirect, doorgegeven en bemiddeld is. Voor het beschrijven van de ramp werden maximaal 10 witregels gegeven: in geen van de uiteindelijk 137 afgenomen enquêtes zijn deze volledig gebruikt. Op de voorzijde is de leerlingen om algemene gegevens gevraagd, gevolgd door een vrij in te vullen stuk over het *wie, wat, waarom* en *waarmee* van de ramp. Aan de andere kant van het vel is vervolgens door middel van meerkeuzevragen nogmaals deze zelfde informatie gevraagd (dit als check, en om de gegevens eventueel makkelijker te kunnen verwerken) – om tot slot de leerlingen te vragen naar de grootste invloeden op hun herinneringen (personen of *voorwerpen*) en ze te polsen over hoe zij denken over het herdenken van de ramp (open vraag). Uiteindelijk zijn

van de in totaal 137 ingevulde en ingeleverde enquêtes minder dan 10 stuks grotendeels of geheel blanco gebleven: slechts in 4 gevallen is echt helemaal niets ingevuld.

De algemene gegevens.

De 137 leerlingen waren verdeeld in vijf groepen: 1g, h2a, h3a, h4a en h5b. De jongste twee klassen kregen hun geschiedenisles van mevrouw Boudewijns – de oudste drie van de heer Jansen. Beide gaven aan nauwelijks tot geen aandacht aan de verwoesting van Middelburg in 1940 te besteden, met uitzondering van een terloopse melding in het derde leerjaar.

Wat betreft leeftijden was er een vrij nette spreiding over de jaren te zien: 13 leerlingen waren 12 jaar oud (9.49%), 31 leerlingen hadden een leeftijd van 13 (22.63%), 24 van 14 jaar oud (17.52%), 21 van 15 (15.33%), 19 elk van 16 en 17 (twee maal 13.87%), 9 van 18 (6.57%) en 1 19-jarige (0.72%). De meesten woonden op het moment van ondervragen in de stad Middelburg (96 leerlingen, 70.07%), gevolgd door de gemeente Vlissingen (waaronder ook Oost-Souburg; 19 leerlingen, 13.87%), gemeente Veere (Veere, Aagtekerke, Oostkapelle, Westkapelle, Koudekerke, Domburg en Vrouwenpolder; 18 leerlingen, 13.14%), overige gemeenten (buiten Walcheren; 3 leerlingen, 2.19%) en de dorpen in de gemeente Middelburg (Sint Laurens, Arnemuiden, Nieuw- en St. Joosland; 1 leerling, 0.73%). Een overgrote meerderheid van de kinderen (94) gaf aan, hier al het hele leven te wonen.

Op de vraag, of een van de ouders, dan wel beide ouders van origine uit Middelburg stammen, antwoordden 49 leerlingen ja. 87 keer werd hier *nee* aangegeven – in 1 geval wist de leerling het niet. Deze zelfde vraag is vervolgens gesteld over de grootouders van de leerlingen. Hier bleek dat 40 leerlingen een of meer grootouders uit Middelburg hebben of hadden – in 94 gevallen was dit niet zo, en de overige leerlingen waren niet zeker.

De verwerking: gebruik van categorieën.

Om de grote hoeveelheid gegevens, zowel kwalitatief als kwantitatief, beter, efficiënter en daarmee nuttiger te kunnen verwerken, is gekozen de antwoorden in categorieën onder te delen – waarbij natuurlijk ook het letterlijke antwoord genoteerd bleef, om niets van de strekking verloren te laten gaan. Omdat veel verschillende manieren en woorden gebruikt kunnen worden om uiteindelijk hetzelfde te zeggen of schrijven, is het gebruik van deze categorieën (zo vormgegeven, dat alle antwoorden een passende plaats kregen) verantwoord. Hier onder zullen deze categorieën worden weergegeven met nummer, zoals gebruikt in de Excel-sheet. In het vervolg zal alleen de beschrijving van de categorie worden gebruikt in de

analyse. Één categorie is al gegeven in de enquête: de leerlingen hebben zichzelf ingedeeld naar gelang hun kennis over de verwoesting van Middelburg, door te kiezen voor “ja, daar weet ik van”, “daar heb ik wel eens van gehoord” of “nee, daar weet ik niet van”.

Woonplaats

1. *Middelburg-stad.*
2. *Gemeente Middelburg (St. Laurens, Arnemuiden, Nieuw- en St. Joosland).*
3. *Gemeente Veere (o.a. Veere, Oostkapelle, Koudekerke, Westkapelle).*
4. *Gemeente Vlissingen (Vlissingen, Oost- en West-Souburg, Ritthem).*
5. *Overig.*

Beschrijving en waarom-vraag

1. *Vermelding Tweede Wereldoorlog algemeen. Ook: Nederlandse oorlogsdeelname vanaf 10 mei 1940.*
2. *Verwoesting door aanhoudend verzet en/of weigering tot overgave. Ook: verwoesting als dreigement, drukmiddel en middel om geallieerden uit de stad te verdrijven.*
3. *Verwoesting algemeen. Ook: vermelding van puin, schade, slachtoffers enzovoort.*
4. *Verwoesting strategisch/militair: verwoesting geschutstellingen enzovoort.*
5. *Brand.*
6. *Middelburg, Walcheren en Zeeland als doel op zich (uit de idee van machtsuitbreiding en uitbreiding van grondgebied).*
7. *Vermelding bombardement algemeen. Ook: bommen, beschieting, artillerie.*
8. *Bombardement door middel van vliegtuigen.*
9. *Vergelijking (of verwisseling) met Rotterdam.*
10. *Schuldige: Duitsers, Duitsland, Hitler.*
11. *Schuldige: Fransen.*
12. *Schuldige: Engelsen en andere geallieerden.*
13. *Vermelding van of verwisseling met latere gevechten in Zeeland, Inundatie van Walcheren en verdrijving van Duitsers gevolgd door bevrijding.*
14. *Vermelding van vervolging van Joden en andere bevolkingsgroepen.*
15. *Middelburg tussen twee vuren.*

Deze beide vragen (nummers 9 en 10 van de enquête) zijn in de verwerking samengenomen. Dit omdat tijdens het verwerken duidelijk werd, dat de leerlingen vaak over en weer

verwezen, de beide antwoorden aan elkaar en/of in elkaar verwerkten enzovoort. Ook, omdat anders het gevaar van herhaling (omdat in 10 hetzelfde werd gezegd als in 9) groot zou zijn.

Invloeden

1. *Ouders.*
2. *Groot- of overgrootouders.*
3. *Overige familie, familie niet gespecificeerd, personen met een andere relatie tot leerling.*
4. *School middelbaar en niet gespecificeerd: docenten, lessen, lesstof.*
5. *Basisschool (mits uitdrukkelijk aangegeven): docenten, lessen, lesstof.*
6. *Visuele media, kranten, internet (buiten schooltijd).*
7. *Musea, herdenkingen (inclusief verslaggeving).*
8. *Monumenten, gebouwen, stedenbouw, excursies en rondleidingen door het centrum en dergelijke.*
9. *Gedrukte media (m.u.v. kranten) en originele objecten.*
10. *Overige informatieverstrekkers.*

Herdenking

1. *Ja. Reden: herdenken slachtoffers en steunen nabestaanden.*
2. *Ja. Reden: materiele schade.*
3. *Ja. Reden: belangrijk verleden, leren van het verleden (educatief doel).*
4. *Ja. Reden: emotionele reden, gevoel van verbondenheid door gelijke locatie.²¹¹*
5. *Ja. Reden: herdenken militaire gevallen en strijders.*
6. *Ja. Reden: overig.*
7. *Nee. Verscheidene redenen.*
8. *Onverschillig.*
9. *Niet ingevuld of weet niet.*

5.2 Analyse onderzoeksresultaten.

Het is belangrijk hier te beginnen met het weergeven van de opdeling van de groep in “ja”, “wel eens” en “nee” wanneer het gaat over of de leerlingen bekend zijn met het fenomeen van de verwoesting. Van de 137 leerlingen heeft een derde aangegeven van het geheel op de

²¹¹ Zie Zerubavel, *Time Maps*, 40-43.

hoogte te zijn (46 leerlingen), terwijl bijna de helft er wel eens van heeft gehoord (68 leerlingen). De overige 23 leerlingen hebben aangegeven dat zij nog nooit van de verwoesting hebben gehoord. Ondanks dat deze groep met nog geen 17% relatief klein is, zitten er onder deze 23 leerlingen in het beste geval 20 Walcherenaren (voor deze redenatie ervan uitgaande dat de overige 3 de leerlingen van buiten Walcheren zijn). Bijna 2 op elke 10 leerlingen heeft van de verwoesting van het Middelburgse stadscentrum op 17 mei 1940, nog nooit gehoord – wat op zich bijzonder mag heten. Minstens evenzo opvallend is dat slechts 9 leerlingen bij de schuldvraag de antwoorden onaangetast hebben gelaten. Tel daarbij op dat deze 9 niet allemaal “nee” hebben aangegeven bij de vraag over hun kennis – dan is de conclusie, dat zelfs al hebben ze zagezegd geen kennis van het gebeuren op 17 mei 1940, ze het alsnog aandurven om een schuldige (en vaak ook nog een oorzaak) aan te wijzen.

Dit brengt mij tot een tussentijdse constatering, die verder meegenomen moet worden in de analyse van de resultaten. In de vraagstelling is de datum, namelijk 17 mei 1940 gegeven. Bij de schuldvraag is het daarom logisch dat mensen, die geen kennis zeggen te hebben van wat er daadwerkelijk gebeurd is op die vrijdag in 1940, tóch een schuldige aanwijzen – namelijk de Duitsers. Zoals later zal worden uitgelicht zijn de Duitsers dan ook schuldige nummer één voor de leerlingen. Ongetwijfeld zal de link met de Tweede Wereldoorlog er voor hebben gezorgd dat sommigen zonder enige twijfel de Duitsers hebben aangevinkt, maar toch lijkt het onrealistisch dat alle leerlingen deze “1+1=2” zonder verder over de vraag na te denken, hebben gedaan.

Voor de behandeling van de kwalitatieve gegevens zullen eerst de kwantitatieve, gesloten vragen worden besproken (te weten vragen 11 en 12).

De resultaten: kwantitatieve antwoorden.

Met vraag 11 staat de oorzaak van de verwoesting van Middelburg op vrijdag 17 mei 1940 centraal: wat lag aan de complete teloorgang van het monumentale centrum ten grondslag? De drie opties (brand, een bombardement door vliegtuigen, een bombardement door veldartillerie) zijn met opzet gekozen om alle gangbare (en “vergame”) theorieën te omvatten. Een vierde optie (Anders, namelijk...) is een enkele keer ingevuld, wanneer bijvoorbeeld brand én een bombardement volgens de leerling als oorzaak konden worden bestempeld.

Vragen over de terminologie zijn, door het gebruik van het woord “bombardement” bij zowel een vliegtuigbombardement, als een beschieting door artillerie, buiten spel gezet. Daarbij heeft ook de toonzetting van en het woordgebruik in de enquête als geheel geen sturende invloed gehad: nergens is gesproken over een bombardement, alleen over

verwoesting. Met dat in het achterhoofd zijn de resultaten verrassend duidelijk en eenduidig. Onderaan de resultatenlijst staat brand: direct een uitzonderlijke bevinding, aangezien de grote stadsbrand tegenwoordig (en ook, bijvoorbeeld, in de materialen uit de periode 1940-1950, zie daarvoor hoofdstuk 2) als grootste veroorzaker van schade wordt gezien. Sterker nog, alle auteurs, kenners en andere sprekers zijn het er in de gehele periode 1940-nu over eens geweest, dat de brand de voornaamste oorzaak van de verwoesting is geweest. Slechts 7 leerlingen, uit een totaal van 142 keuzes (het was natuurlijk mogelijk meer dan één oorzaak, of een combinatie van oorzaken aan te geven), delen deze mening. Er zijn zelfs meer blanco resultaten op deze vraag (9).

Niet veel meer leerlingen, slechts 15 in getal, kozen voor optie C – te weten, een bombardement door artillerie. Bij elk van de groepen is uitgelegd wat artillerie inhoud, waardoor deze keus niet te verklaren is door het simpelweg niet bekend zijn met het woord. Nog los van de keus aan welke kant van de Schelde deze artillerie stond (het twistpunt tussen Sijnke en Goossens) kiezen de HAVO-leerlingen hier duidelijk voor het *oude paradigma*: maar liefst 111 maal wordt de optie “bombardement door vliegtuigen” aangekruist, omcirkeld of onderstreept. Zelfs met enige onduidelijkheid over het woord artillerie meegerekend (in het slechtste geval is de uitleg bijvoorbeeld niet bij alle leerlingen even duidelijk overgekomen), is het verschil tussen 111 en 15 dermate groot, dat van een stevige en vaste meerderheid gesproken kan worden.

Bekijken we vervolgens de schuldvraag, dan zijn de leerlingen zelfs nog duidelijker. Ook hier zijn alle keuzes (A/Nederland, B/Frankrijk, C/Duitsland en D/Engeland) minimaal één keer gekozen – in totaal zijn er ook hier 142 keuzes gemaakt (waarvan wederom 9 blanco). Één leerling gaf aan, dat Nederland de schuld in ieder geval gedeeltelijk op zich droeg: de communicatie met de Duitsers had beter gekund. In een naar het schijnt verregaande verwisseling met de situatie rond Rotterdam stelt deze leerling namelijk, dat Nederland zich al overgegeven had nog vóór de Duitsers het dreigement (een bombardement op Middelburg) waar maakten, maar dat dit niet goed gecommuniceerd werd – waardoor Middelburg alsnog in vlammen opging.

Opvallend is dat niet de Engelsen, maar de Fransen met slechts 6 stemmen ook een minimaal percentage toebedeeld hebben gekregen. Duidelijk is, dat het nieuwe boek van Goossens, in 2012 uitgegeven en daarmee al geruime tijd beschikbaar voor gebruik en interpretatie in de lesstof (of *thuis aan de keukentafel*), niet de gewenste invloed onder de jongeren heeft. Minstens even opvallend is dat de Engelsen met een dubbel aantal stemmen

(namelijk 12), juist wél relatief vaak (gezien het vrij magere, zo niet ontbrekende bewijsmateriaal) worden genoemd. Door middel van de *check*, het twee maal vragen om vrijwel dezelfde informatie, kan dit echter worden verklaard. 14 leerlingen hebben in hun 10 zinnen over de verklaring van de ramp namelijk de situatie in 1940 gedeeltelijk of geheel verwisseld (of doen samensmelten) met de gebeurtenissen in 1944 – waarbij een Engels bombardement om de dijken te breken en Walcheren onder water te zetten (de Inundatie van Walcheren, 1944) door een groot deel van deze leerlingen op 1940 is geprojecteerd.

Zoals kort al eerder aangehaald is het zeer goed mogelijk dat, gezien de *framing* die het noemen van het jaartal 1940 met zich meebrengt, veel leerlingen bij de schuldvraag automatisch Duitsland hebben aangekruist. Het resultaat, 114 maal, liegt er dan ook niet om. Helaas is onmogelijk te beredeneren in welke mate dit het gevolg is van een vastgeroest beeld van Duitse bommenwerpers boven Middelburg, of van het oude vijandbeeld. In ieder geval houden de leerlingen in groten getale vast aan het in principe zwart-witte verhaal van goed en fout – van Nederland tegen Duitsland. Dit *schematic narrative template*, om met de woorden van Wertsch te spreken, is nog altijd wijdverbreid (niet alleen in Zeeland). Ook Wertsch zelf zag deze *schematic templates* relatief vaak terug bij zijn jongere respondenten van dezelfde generatie, als de jongeren in dit onderzoek.²¹² Uit deze twee verzamelde resultaten is het ook niet opvallend te noemen, dat de combinatie “Duits bombardement door vliegtuigen” precies 100 maal door leerlingen gekozen is. De optie “Duits bombardement door artillerie” is 11 maal voorgekomen. De combinatie “Engels bombardement door vliegtuigen”, door de verwisseling met 1944, is de enige andere optie, die meer dan een enkele keer genoemd is.

De resultaten: kwalitatieve antwoorden.

Aan de hand van de eerder al genoemde 15 categorieën zijn vragen 9 en 10 (zie bijlage) uitvoerig verwerkt. Elk antwoord is ontleed aan de hand van deze thema's, waarbij elk thema een keer per antwoord kan voorkomen. Dat betekent, dat het uiteindelijke aantal per categorie ook het aantal leerlingen is, dat dit thema in zijn of haar uitgebreide antwoord heeft verwerkt.

Wanneer we eerst kijken naar de volgorde, waarop leerlingen hun antwoord opzetten, valt op dat er grote verschillen bestaan onder de vijf klassen. In 1g, h2a, h4a en h5a is het begin van het antwoord in bijna de helft van de gevallen een verwijzing naar het of een bombardement (hieronder vallen alle verwijzingen naar een bombardement en bommen): zo beginnen 12 leerlingen uit h5a hun antwoord op die manier. Dit is dermate opvallend, omdat

²¹² Wertsch, ‘Specific narratives and schematic narrative templates’, in P. Seixas (ed.), *Theorizing historical consciousness* (Toronto 2012), 54, 58.

aan de voorzijde van de enquête (de zijde waarop deze vragen gesteld zijn) het woord *bombardement* nooit gebruikt is. De leerlingen hebben dit dan ook geheel zelf ingebracht. In hoofdstuk twee is al kort besproken dat ook historicus Sijnke stelde, dat *bombardement* als woord vastgeroest zit in het Walchers collectief geheugen (al dan niet in combinatie met vliegtuigen): op basis van deze enquêtes krijgt hij volledig gelijk. Schijnbaar is *bombardement* tegenwoordig één op één verbonden met 17 mei 1940, los van het *wie, hoe en waarom*. In totaal hebben maar liefst 93 jongeren uit zichzelf het woord *bombardement*, het bijbehorende werkwoord of een vervoeging daarvan in hun antwoord verwerkt.

De andere klas, h3a, laat een opvallend andere redenering en structuur zien. Een aantal van tien uit 22 leerlingen starten met een verwijzing naar Duitsland, Duitsers, Hitler of Nazi's: als enige klas vertonen zij een onverklaarbare voorkeur, eerst een schuldige aan te wijzen. Het klopt inderdaad, dat in de derde klassen de verwoesting van Middelburg wordt besproken, maar dat was op het moment van afname van deze enquêtes (februari 2014) nog niet gebeurd. Voor nu blijft het dan noodgedwongen ook bij deze constatering.

De Duitsers zijn een graag geziene schuldige in de antwoorden van de 137 leerlingen: 92 van hen hebben in hun antwoord expliciet Duitsers (of Duitsland, Hitler enzovoort) verwerkt – slechts in een enkel geval als de te verdrijven partij. Ook dit volgt het beeld, wat vooral Goossens oproept: dat van een onverbeterlijk collectief geheugen, dat constant neigt naar Duitse bommenwerpers. Het eerste deel klopt in ieder geval – maar hoe staat het met deze vliegtuigen?

28 leerlingen hebben expliciet een bombardement door middel van vliegtuigen genoemd (of, zoals één leerling uit de HAVO5-klas, getekend), waarvan vrijwel allen dit in combinatie met het noemen van Duitsland als schuldige hebben gedaan: dat is een resultaat van 1 op 5. De dubbelcheck aan de hand van kwantitatieve vragen heeft hier wel degelijk resultaat opgeleverd: de combinatie “Duits bombardement met vliegtuigen” is 100 keer aangegeven bij vragen 11 en 12, terwijl *slechts* 28 dit in de open vragen ook deden. Daaruit blijkt overduidelijk de *framing* van de antwoorden bij gesloten vragen – die dan ook vooral als *check* gebruikt zijn: het keurslijf van de meerkeuzevragen heeft veel leerlingen *gedwongen* (althans, het ziet er naar uit dat zij dit zelf zo hebben ervaren) een keus te maken. Het lijkt dat het *schematic narrative template* (gezien de antwoorden van de meerkeuzevragen) van Duitsers tegen Nederlanders bij meer leerlingen voorkomt, dan het meer *specific template* van Duitse vliegtuigen boven Middelburg.²¹³

²¹³ Wertsch, ‘Specific narratives’, 51.

5.3 Conclusie.

Er kunnen een aantal opvallende conclusies worden getrokken, uit het hierboven uiteengezette onderzoek. Allereerst is er de notie van het *historisch besef* van leerlingen: volgens velen gaat dit de laatste jaren achteruit – en ook in het geval van bovenstaande enquêtes is in ongeveer 10% van de gevallen gebleken, dat de verwoesting van Middelburg in 1940 en de inundatie van Walcheren vier jaar later, werden verwisseld of vermengd. Misschien nog wel opvallender is het feit, dat *historische kennis* bij de overige 90% eigenlijk in het geheel geen rol lijkt te spelen.

De leerlingen die in open en/of gesloten vragen een Duits vliegtuigbombardement als oorzaak van de stadsbrand te zien, zijn over alle klassen verspreid. HAVO1 is wat dat betreft min of meer gelijk aan HAVO5: het ziet er zeker naar uit dat het oude lemma van het Duitse terreurbombardement geheel los is komen te staan van historische *kennis en kunde*, waardoor iedere leerling, ongeacht zijn of haar eigen interesse en inzicht, in dezelfde trant de vragen kon beantwoorden. *Het sprookje*, zoals het verhaal door de Documentatiegroep Walcheren '39-'45 is genoemd, staat tegenwoordig volledig op zichzelf – zonder discussie, zonder kanttekeningen.

Als we vervolgens kijken wat de leerlingen precies schrijven, dan valt op dat het idee van een terreurbombardement door hen veel en vaak wordt vertaald in een groot aantal slachtoffers (terwijl het er in werkelijkheid net iets meer dan 20 waren). Veel leerlingen beschrijven in de vraag *Wat is er gebeurd?* dat *een bombardement* zorgde voor veel schade – en grote aantallen slachtoffers (bijna 30%). Wanneer de leerlingen gevraagd wordt naar of en hoe 17 mei 1940 herdacht moet worden, komen ook hier regelmatig verwijzingen naar grote aantallen slachtoffers naar voren: bijna een kwart van alle ingevulde motivaties behelst een verwijzing naar de overledenen van 17 mei 1940, of hun nabestaanden. Een beschrijving als deze *schreeuwt* als het ware terreurbombardement en een systematische aanpak van de verwoesting met grote materiële schade, en grote aantallen slachtoffers als gevolg: dat vooral van die laatste relatief gezien geen sprake was, deert de herinneringen van de leerlingen duidelijk niet.

Wanneer we kijken naar de invloeden, die de leerlingen hebben genoemd als basis van hun eigen indirecte herinneringen aan *vreselijke vrijdag*, dan springt in het oog dat een vaak genoemde invloed die van school is – uit 345 genoemde invloeden komt school 104 maal terug. Aangezien de docenten mij tijdens gesprekken over dit onderzoek verzekerd hebben, dat er praktisch geen aandacht aan Middelburg in de oorlog wordt besteed, is het vrij zeker dat het overgrote deel van deze leerlingen hun kennis over 17 mei 1940 op de basisschool

hebben opgedaan. Specifiek wordt de basisschool dan ook het meest genoemd in de eerste twee klassen – later wordt vooral school “in het algemeen” genoemd. Voor de leerlingen van HAVO4 en HAVO5 kan hieronder ook de middelbare school vallen, aangezien één van de docenten stelde dat er alleen in de bovenbouw het bombardement op Middelburg, zei het eenmalig en zeer kort, de revue passeert. School, als zeer gerespecteerd bemiddelaar tussen kennis en kinderen, blijkt in ieder geval een zeer belangrijke rol te spelen in de vorming van het collectief geheugen onder kinderen. Alleen familieleden (met 117 uit 345) worden nog vaker aangehaald, waarbij echter even vaak ouders als bemiddelaars worden genoemd, als grootouders: aangezien de herinneringen van de ouders volledig indirect zijn, net als die van hun kinderen, is de vraag in hoeverre niet ook hier het construct van de Duitse terreur zijn invloed heeft kunnen uitoefenen.

Al met al lijkt het erop dat Ton Goossens met zijn stelling gelijk had: ja, het collectief geheugen aan 17 mei 1940 zit vastgeroest. De jongeren van vandaag staan overtuigend achter het verhaal van de Duitse bommenwerpers – en leeftijd en kennis over het onderwerp maakt daarbij praktisch geen verschil. Het hele idee, het *sprookje*, is losgekomen van de werkelijkheid en zweeft nu als het ware boven alle historische inzichten – boven alle lessen, boven alle verhalen. Het lijkt inderdaad op een onaantastbaar geheel, waar zelfs *vergrijzende* literatuur met nieuwe inzichten (de Documentatiegroep in 1991, Sijnke in 2010 en Goossens in 2012) geen beweging in kan krijgen. Ondanks dat het wetenschappelijk volstrekt onaanvaardbaar is geworden het woord terreurbombardement op 17 mei 1940 te plakken geeft meer dan de helft van de brugklasleerlingen aan, nog de voorgaande jaren (op de basisschool, in de meeste gevallen zelfs specifiek in groep 8, schooljaar 2012/2013) altijd het sterk naar Rotterdam neigende verhaal van de Duitse terreur als drukmiddel om het verzet te breken, te hebben gehoord en opgenomen in het geheugen. Zo lang er op het niveau van het onderwijs niets veranderd, en de status quo ook hier behouden blijft (waarbij de scholen de strategie van de gemeente perfect hebben overgenomen), zal ook de mythe van de systematisch bombarderende Luftwaffe in het Walchers collectief geheugen gegrift blijven staan, ongeacht nieuw onderzoek of nieuwe inzichten. Star blijft star. Lou de Jong had toch gelijk: mensen zetten herinneringen verkeerd in het geheugen – zeker als ze hierbij geholpen worden.²¹⁴

²¹⁴ Rosendaal, *Nijmegen '44*, 275.

Hoofdstuk VI

Algemene Conclusie

In de tussentijdse conclusies is al veel besproken van wat dringend gezegd moest en moet worden: de op lucht gebaseerde geschiedschrijving over 17 mei 1940, de opvallende nieuwe onderzoeken in de periode 1991-2012, de onhoudbare positie van de idee van het terreurbombardement op Middelburg, de starheid van de gemeente in het geheel en de opvallend vormende rol van een evenzo star onderwijsapparaat – om nog maar enkele opvallende zaken te noemen. In dit hoofdstuk zal ik daarom proberen een en ander te duiden: waarom verliepen de zaken, zoals ze liepen? Hoe staat Middelburg daarin in vergelijking met een ander slachtoffer van een *moeilijk* bombardement: Nijmegen? Ten slotte zal hier ook op de hoofdvraag worden teruggegrepen. Deze was als volgt, en zal aan het eind van dit hoofdstuk beantwoord zijn:

Hoe is het Walchers collectief geheugen aan 17 mei 1940 ontstaan, hoe heeft het zich van 1940 tot nu ontwikkeld, hoe leeft het nog altijd voort in het geheugen van schoolgaande jeugd, en welke verklaringen kunnen hiervoor uit het onderzoek worden afgeleid?

Nijmegen

De vergelijking van Middelburg met Nijmegen is om verschillende redenen interessant: allereerst is er sprake van een (in het geval van Middelburg hoogstwaarschijnlijk en in ieder geval deels) *moeilijk* bombardement, waarmee ik wil benoemen dat beide steden (wederom hoogstwaarschijnlijk, in het geval van Middelburg) door een bondgenoot onder vuur zijn genomen. Onderzoek in deze richting zorgt altijd voor een ongemakkelijke ontwikkeling van het collectief geheugen – of juist een complete, rigoureuze en stokstijve stellingname tegen deze ontwikkelingen. Daarnaast hebben Nijmegen en Middelburg wat betreft der herinneringen aan *het* bombardement (in Middelburg in 1940, in Nijmegen in 1944) een opvallend synchrone ontwikkeling doorgemaakt, zoals hier zal worden uiteengezet.

Joost Rosendaal geeft een duidelijk overzicht van de chronologische ontwikkelingen van het herdenken en herinneren van het bombardement op Nijmegen uit 1944, waarbij hij uiteindelijk vijf perioden onderscheidt, die ruwweg overeenkomen met de in deze thesis gehanteerde indeling en de vondsten van het onderzoek. Aangezien de verwoesting van Nijmegen echter in 1944 plaatsvond, en de stad zeven maanden later bevrijd werd door de geallieerde troepen, kan de eerste periode (1944-1948, *Spontane Herdenking*) als enige niet

gemakkelijk worden vergeleken met de situatie in Middelburg, waar de bevolking immers vanaf de rampdag ruim vier volle jaren onder bezetting heeft geleefd. Spontane herdenkingen op basis van vele dagboeken, zoals die in Nijmegen tijdens 1944 zijn geschreven, waren er in Middelburg over 17 mei 1940 niet – als gevolg van de evacuatie van de bewoners.²¹⁵ Van officiële herdenkingen was in ieder geval in beide gevallen geen sprake – ook niet in de eerste naoorlogse jaren.²¹⁶

De tweede periode die Rosendaal in Nijmegen ziet, is 1948-1960 onder de noemer *Gecontroleerde herdenking*. 4 en 5 mei werden geïnstitutionaliseerd als nationale herdenkingsdagen, waarbij lokale gemeenten zelf hun eigen herdenkingen als *extra* aan deze data toevoegden. Het is helder dat ook Middelburg is meegegaan in Dodenherdenking en Bevrijdingsdag, maar voor actieve, lokale politiek op het gebied van herdenken en herinneren moet vooral naar de gemeenten in het oosten van Zeeland worden gekeken: de gemeente Kapelle, bijvoorbeeld, herdacht in de meidagen van elk jaar de Franse strijders die daar waren omgekomen in 1940 – en op en rond de Sloedam werden de geallieerden herdacht, die er in 1944 vielen. Waar Nijmegen ook dit soort evenementen organiseerde, bijvoorbeeld rond 17 mei van elk jaar en ter nagedachtenis aan gevallen geallieerden in de omgeving, bleef Middelburg op de vlakte. Na 1946 (en helemaal na het ontstaan van de WMO in 1950) was in de Zeeuwse hoofdstad een grootse stilte aangebroken, die erg lang zou duren en ook deze tweede periode van Rosendaal zou doorkruisen. De gemeente Middelburg was ook niet helemaal inactief: waar Nijmegen een Plein 1944²¹⁷ kreeg werd een nieuw ontstaan plein in het centrum van Middelburg tot Plein 1940 gedoopt.

Overeenkomsten worden pas echt duidelijk in de derde periode, 1960-1976, onder de naam *De oorlog vergeten?* De lokale aandacht nam af, in Nijmegen werd het stil rond de oorlog (of in ieder geval het bombardement van 1944, aangezien de nationale herdenkingsdagen natuurlijk wel gewoon doorgang vonden) – precies wat in Middelburg al vanaf 1950 in werking was getreden. Ook de Nijmeegse media zwegen al na 1959 over de gebeurtenissen in 1944.²¹⁸ Een ander fenomeen, dat in deze tijd de kop opstak, was de toenemende aandacht (relatief gezien) voor de “reden en toedracht van het bombardement”:²¹⁹ de aandacht voor slachtoffers werd zienderogen minder. In Middelburg was het aantal slachtoffers veel lager dan in Nijmegen en, zoals geconstateerd in hoofdstuk II, de aandacht

²¹⁵ Rosendaal, *Nijmegen '44*, 184-186.

²¹⁶ Idem, 198.

²¹⁷ Idem, 238.

²¹⁸ Idem, 249.

²¹⁹ Idem, 254.

voor het menselijk leed was daar dan ook nooit groot. Ook de Middelburgse en Zeeuwse aandacht was voornamelijk blijven steken op het *wie, wat, waarom* en *hoe*.

“In december 1979 vroeg het college van B&W [...] of het mogelijk zou zijn een publicatie te wijden aan ‘de Nijmeegse ingezetenen die tijdens de Tweede Wereldoorlog [...] zijn omgekomen’”.²²⁰ Ondanks dat de lading niet precies gelijk was, is de overeenkomst in timing van de Nijmeegse overheid met de Zeeuwse Provinciale Staten, zeker opvallend te noemen. In 1979 werd in Zeeland L.W. de Bree gevraagd, na een lange stilte in de geschiedschrijving, een werk aan Zeeland in de oorlog te wijden. In Nijmegen waren in dat jaar ook de boekenpersen weer gaan draaien: daarom noemt Rosendaal de periode 1976-1994 dan ook een periode van *Herontdekking*. “Er bestond”, zo vervolgt Rosendaal, “een groeiende behoefte aan een permanente herinnering van het eigen oorlogsleed”,²²¹ zoals dat ook in Zeeland leek te bestaan. Deze interesse bleef groeien, waardoor uiteindelijk de gemeente in het gat sprong om een officieel evenement op touw te zetten, naar aanleiding van de 50^e herdenking van het bombardement van 1944 – in 1994. In Middelburg gebeurde dit precies eerder, echter niet in 1994 maar in 1990, met de grootse herdenking waar ook prinses Juliana bij aanwezig was.

Vanaf dat moment neemt volgens Rosendaal de gemeente de touwtjes volledig in handen: *Institutionalisering* volgt, zo stelt hij.²²² Met de bemoeienissen op het gebied van de monumenten en de herdenkingsdag in 1990 lijkt deze vergelijking met Nijmegen voor Middelburg volledig op te gaan – zo ook wanneer het gaat om de roep om meer en nieuw historisch onderzoek (in Nijmegen in 2004, in Middelburg in 2010).

De stilte verklaard.

Waar de periode 1979-nu voor wat betreft Zeeland en Middelburg volledig helder is, is de tijd tussen de oorlog en het boek van L.W. de Bree vooral één grote leegte. Er zijn praktische redenen voor dit ontbreken van een geluid, dat ook weer synchroon met het lot van Nijmegen gezien kan worden. In beide gevallen hadden de Duitsers *goud* in handen, wat betreft propagandistisch materiaal: een burgemeester die stelde Franse granaten te hebben waargenomen in Middelburg, en een bombardement door Amerikanen enkele maanden voor de bevrijding in Nijmegen. Toch hebben ze in beide gevallen deze kaart niet gespeeld,

²²⁰ Rosendaal, *Nijmegen '44*, 264.

²²¹ Idem, 270.

²²² Idem, 287.

waardoor een soort *doofpot* is ontstaan – die ook in beide gevallen niet door de regering in Londen is doorbroken. “[H]ierdoor was er ook geen nadrukkelijke aandacht voor de ramp”:²²³ een zin, die zowel Nijmegen als Middelburg op het lijf geschreven is. Na de oorlog heeft de overheid, zowel landelijk als lokaal in beide steden, een beleid van *laissez faire* toegepast: er moest vooral aandacht worden besteed aan het *nieuwe Nijmegen*, het *nieuwe Middelburg*, het *herrezen Nederland*. Aandacht voor rampzalige momenten in de oorlog verdween naar de achtergrond²²⁴ – een ontwikkeling die in Middelburg sneller inzette, dan in Nijmegen, maar in beide steden even duidelijk is geweest. Er werd simpelweg door niemand officieel aandacht aan de ramp besteed, waardoor het enthousiasme tot herdenken en herinneren snel verdween.

Toch is dit niet de gehele verklaring: het ontbreken van een officiële inmenging in het herdenken betekent niet, dat er niet herdacht en herinnerd werd – al was het nog zo stil in de officiële kanalen en de media. Om dit, en de overgang naar de *drukke* periode na 1979 te kunnen duiden kan het best gekeken worden naar de originele theorie van Assmann, *geadopteerd* en aangevuld door Frijhoff. De vorming van het geheugen gaat namelijk in eerste instantie mondeling, van opa tot kleindochter en van moeder tot zoon: *communicative memory* is de eerste stap in de vorming van een allesomvattend geheugen.²²⁵ Het *nadeel* van deze manier van geheugenvorming ligt precies in de betekenis van het woord *communicatief*: het is in veruit de meeste gevallen niet neergeschreven. Dat zou goed de stilte van 1946-1979 kunnen verklaren: er werd wel over gepraat, het werd alleen niet op papier gezet.

Vanaf 1979 lijkt het erop dat de overheid aanstuurt op een *collective memory*, waarbij een bepaalde groep een bepaalde herinnering heeft vastgezet in het eigen geheugen – veelal gaat het dan om een breder gedragen manier van communiceren, waarvoor persoonlijk contact met *ooggetuigen* niet meer nodig is.²²⁶ Dan verschijnt het relaas natuurlijk ook weer op de radar: er wordt geschreven, gefilmd en gemonteerd en er lijkt een herboren activiteit te zijn. Dit hoeft niet ook daadwerkelijk zo te zijn: deze activiteit zou best ook daarvoor kunnen hebben bestaan – ze is alleen niet gedocumenteerd.

²²³ Idem, 311.

²²⁴ Rosendaal, *Nijmegen '44*, 312.

²²⁵ Frijhoff, *De mist van de geschiedenis*, 13.

²²⁶ Ibid.

De starheid uitgelegd.

Na uitgebreide stilte in de geschiedschrijving en inmenging door de overheid volgde in de late jaren '70 dus een herleving van een officiële leidraad. Door lang zwijgen, zo stelt Rosendaal, was echter veel kennis verloren gegaan: “Bij de herontdekking van de oorlogsherdenking na 1976 en het geven van een normgevende waarde hieraan, was de herinnering vooral geënt op een algemeen beeld van de Tweede Wereldoorlog”.²²⁷ Daar signaleert Rosendaal een fenomeen, dat ook in Middelburg zeer sterk aanwezig lijkt te zijn geweest: het ontbrak volledig aan een debat – misschien niet onder *het publiek*, maar wel in *het publieke domein* van media en overheid. Zonder enige moeite werd de weergave van feiten van De Bree en, later, Sanderse overgenomen (waarbij het natuurlijk ook van belang was, dat De Bree al in 1945 zijn zegje had gedaan en daarmee in ieder geval in een keurslijf zat wat betreft nieuwe bevindingen).

Veel is in de afgelopen hoofdstukken, in de conclusies die volgden op de analyses, al gezegd over hoe het hele collectief geheugen (naar de definitie van Frijhoff in navolging van Assmann) is vormgegeven, en hoe het gebrek aan debat ook het gebrek aan beargumenteerde feiten mogelijk heeft gemaakt. De overheid en (basis)scholen houden, blijkens de enquêtes, nog altijd vast aan het oude verhaal, en geven geen duimbreed toe wanneer het om nieuw onderzoek gaat – al weten ze ondertussen beter, zoals ze dat ook zelf hebben toegegeven.²²⁸ Uiteindelijk is het een combinatie van gebrek aan durf bij de overheid, gebrek aan kennis bij de scholen en daarom een “op een algemeen beeld van de Tweede Wereldoorlog geënte” denkwijze bij scholieren, dat de mythe (de onbewezen versie van het verhaal) nog altijd voortleeft. En juist het gebrek aan durf *hoog op de ladder*, waardoor de instellingen hun toon niet publiekelijk zullen willen aanpassen, maakt het onwaarschijnlijk, dat zaken in de nabije toekomst zullen gaan veranderen. Goossens had gelijk: “de situatie is intussen onomkeerbaar geworden doordat een bezinning over de schuldvraag een ehec zou zijn bij de herdenkingen”.²²⁹ En officiële instellingen houden zich liefst verre van echecs.

²²⁷ Rosendaal, *Nijmegen '44*, 313.

²²⁸ In een brief aan de heer Goossens geeft de gemeentesecretaris aan dat er inderdaad zwaarwegende nieuwe feiten aan het licht zijn gekomen (waarmee hij vooral doelt op de resultaten uit 2010). Toch was dit niet reden genoeg ook de lessen daaruit te trekken en de nodige aanpassingen in het stramien van herdenken en herinneren aan te brengen.

²²⁹ Goossens, *Gestold Verleden*, 125.

Hoofdstuk VII

Epiloog

Minstens anderhalf jaar geleden zette zich een idee in mij vast: voor de masterthesis moest en zou er over Middelburg geschreven worden – liefst een breed beschrijvend onderzoek met een belangrijk deel *veldwerk* in de vorm van enquêtes onder verschillende groepen mensen. Mijn interesse in dit onderwerp is gevoed door twee zaken in het bijzonder. Allereerst was ik zelf een *starre Zeeuw*: ik wist zeker, dat de Duitsers een terreurbombardement op Middelburg hadden uitgevoerd. Waar ik dit idee vandaan haalde, staat mij nu niet meer bij – maar in principe was ik in mijn jongere jaren één van velen, waarvan er ook nu nog honderden rondlopen. Na de uitgave in 2010 van *Het Vergeten Bombardement* van Peter Sijnke is mijn beeld omgeslagen, en rees ook de vraag hoe het kon, dat ik de eerste achttien jaar van mijn leven zonder blikken of blozen een verhaal had geloofd, wat ineens niet (of slechts ten dele) waar bleek te zijn.

Een tweede voorval volgde later, in het najaar van 2010. Tijdens een interview met Evert Blaas, een *ooggetuige* van 17 mei 1940 die geregeld op televisie (zowel lokaal als landelijk) is verschenen met zijn belevenissen, kwam het gesprek als automatisch op *Het Vergeten Bombardement* en de nieuwe conclusies van Sijnke. Opvallend was hier, dat de heer Blaas niet overtuigd was, en zijn hakken volledig in het zand zette. Het onderzoek was goed uitgevoerd, zo stelde hij – maar in de conclusie geloofde hij simpelweg niet. Geloven – het sleutelwoord in deze zin. Het ging helemaal niet om feitenmateriaal, om redeneringen en gelikte conclusies opgeleukt met dure argumenten en bijzonder beeld- en bewijsmateriaal. Het ging om het geloof. Het geloof in een terreurbombardement, in het geval van de heer Blaas – en ook hij was en is één van velen, die hierin geloofden en dat nog altijd doen. Zo ontstond het idee, aandacht aan dit compleet ondergesneeuwde deel van de erfenis van 17 mei 1940 te geven: waar komt dat halsstarrige idee van het terreurbombardement vandaan, en hoe kan het dat het nog altijd in verschillende generaties de boventoon voert? Hoe zit dat bij de nog jongere jeugd – hebben zij zich aangepast? Mij vermoedens waren dat zij dit niet hadden gedaan – en op basis van het hier getoonde onderzoek mag geconcludeerd worden dat deze vermoedens kloppen.

Mij is vooral opgevallen, hoe strak allerlei instanties in dit onderwerp staan: de gemeente geeft geen gehoor en weigert zich aan te passen, bang voor gezichtsverlies wellicht – organisaties als de Zeeuwse Bibliotheek en SCOOP zijn niet ingegaan op verzoeken tot samenwerking, wat gezien het onderwerp aan de ene kant vreemd – aan de andere kant juist begrijpelijk is: de gevoeligheid is nog altijd merkbaar, zelfs al gaat het om een wetenschappelijk afstudeeronderzoek. Het lijkt erop dat verschillende instanties liever het hele debat uit de weg zouden gaan; dat 2010 een eenmalige *outburst* van discussie was, die liefst niet herhaald moet worden. Allerlei stenen moeten vooral niet omgedraaid worden, uit angst voor wat zich mogelijk in de donkere hoeken en gaten eronder bevindt. Hetzelfde gaat ook op voor het onderwijs, zo blijkt uit dit onderzoek.

Tegelijkertijd is opvallend dat bijvoorbeeld de officiële Zeeuwse canon, bestaande uit 45 vensters (waaronder een venster waar de Tweede Wereldoorlog in terugkomt), slechts terloops melding maakt van de verwoesting van een deel van het Middelburgse centrum in 1940. Het is onmogelijk precies aan te geven waarom dit slechts minimaal wordt belicht – maar de hele canon ademt een haast minimalistische aanpak: veel gebeurtenissen, heel kort besproken. De kans is groot dat er achter het bijna ontbreken van een bespreking van 17 mei 1940 geen bedoeling zit, en dat het simpelweg is ontstaan uit een praktische inslag.

Samengevat wordt het *zwevende* beeld van het Duitse terreurbombardement stilzwijgend gedoogd door vrijwel alle officiële en semiofficiële Walcherse (en Zeeuwse) instellingen – verandering is na 2010 en 2012 niet opgetreden. En als uitgebreid wetenschappelijk onderzoek niet genoeg is om een broodnodige discussie te openen, durf ik mijzelf niet af te vragen wat er dan wél voor nodig is, voordat alle feiten op tafel komen en er officieel een einde aan de mythe wordt gemaakt.

Bibliografie

Bronnenmateriaal

Kranten – chronologisch overzicht gebruikte artikelen

- 18 mei 1940: “Uit den Omtrek”, *De Zeeuw*.
- 18 mei 1940: “Beveland en Walcheren ontruimd”, *Soerabaijasch Handelsblad*.
- 18 mei 1940: “Onze broeders onder Duitse terreur”, *Bataviaasch Nieuwsblad*.
- 20 mei 1940: “Een woord tot de burgerij van burgemeester van Woelderren”, *Nood-Courant, uitgave van de “Vlissingsche Courant” en de “Middelburgsche Courant”*.
- 20 mei 1940: “Proclamatie van den burgemeester van Middelburg”, *Nood-Courant, uitgave van de “Vlissingsche Courant” en de “Middelburgsche Courant”*.
- 20 mei 1940: “De oorlogsverwoestingen te Middelburg”, *De Zeeuw*.
- 21 mei 1940: “De toestand in Middelburg”, *De Zeeuw*.
- 21 mei 1940: “Aan de lezers”, *De Zeeuw*.
- 21 mei 1940: “Middelburg zwaar geteisterd”, *Nieuwe Tilburgsche Courant*.
- 23 mei 1940: “De oorlogsschade in Zeeland”, *Zierikzeesche Nieuwsbode*.
- 23 mei 1940: “De strijd in Brabant en Zeeland”, *Leeuwarder Nieuwsbode*.
- 24 mei 1940: “Wat in Middelburg onherstelbaar verloren ging”, *Provinciale Zeeuwsche Middelburgsche Courant*.
- 24 mei 1940: “Predikbeurten Geref. Gem.”, *Vlissingsche Courant*.
- 24 mei 1940: “Middelburg, een geteisterde stad”, *Vlissingsche Courant*.
- 24 mei 1940: “De verwoesting te Middelburg”, *De Zeeuw*.
- 24 mei 1940: “Middelburg na den strijd”, *Haagsche Courant*.
- 24 mei 1940: “Over het krijgsverloop”, *Arnhemsche Courant*.
- 24 mei 1940: “Middelburgs trotsche abdij door den oorlog verwoest”, *De Tijd*.
- 24 mei 1940: “In Zeeland”, *Nieuwe Apeldoornsche Courant*.
- 24 mei 1940: “Een soldaat kwam uit Zeeland terug”, *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*.
- 25 mei 1940: “Middelburg’s beroemde stedenschoon vernietigd”, *Nieuwsblad van het Noorden*.
- 25 mei 1940: “De wederopbouw van Middelburg”, *Middelburgsche Courant*.
- 27 mei 1940: “Zeeland’s hoofdstad geteisterd”, *Zierikzeesche Nieuwsbode*.

- 28 mei 1940: “Archieven en musea te Middelburg”, *Zierikzeesche Nieuwsbode*.
- 29 mei 1940: “De Engelsen hebben Leuven in brand gestoken”, *Utrechts Volksblad*.
- 31 mei 1940: “De dramatische toedracht der overgave van Middelburg”, *Provinciale Zeeuwsche Courant*.
- 31 mei 1940: “Een korporaal redde Middelburg”, *De Zeeuw*.
- 1 juni 1940: “De ramp in Middelburg”, *Vlissingsche Courant*.
- 4 juni 1940: “Diversen”, advertentie, *Vlissingsche Courant*.
- 5 juni 1940: “Wat een gepensioneerd overste in Middelburg overkwam”, *Vlissingsche Courant*.
- 6 juni 1940: rouwadvertenties, *Vlissingsche Courant*.
- 8 juni 1940: “Gemeenteraad van Middelburg: wij moeten ons strekken naar het doel”, *Provinciale Zeeuwsche Courant*.
- 12 juni 1940: “Rijkscommissaris Seyss-Inquart in Zeeland”, *Provinciale Zeeuwsche Courant*.
- 13 juni 1940: “Middelburgs brandweer verdient den dank der burgers”, *Vlissingsche Courant*.
- 11 juli 1940: “De algemeene vergadering van de Zeeuwsche Landbouw Maatschappij”, *Vlissingsche Courant*.
- 22 november 1940: “Kunstzinnige offervaardigheid”, *Vlissingsche Courant*.
- 17 mei 1941: “Middelburg’s raad in de zaal van de “Ouden Vierschaar” bijeen”, *Provinciale Zeeuwsche Courant*.
- 3 december 1945: “Een treffend staaltje van Duitse “voorlichting””, *Zeeuwsch Dagblad*.
- 17 mei 1946: “Middelburg stond in vlammen”, *Provinciale Zeeuwsche Courant*.
- 26 maart 1947: “Middelburg wordt een ideale woonstad”, *Provinciale Zeeuwsche Courant*.
- 7 februari 1948: “Veertig jaar journalist in Zeeland”, *Provinciale Zeeuwsche Courant*.
- 23 september 1948: “Alleen een snelle herbouw kan Middelburg redden”, *Provinciale Zeeuwsche Courant*.
- 28 september 1948: “14 mei 1940.....Zeeland vecht door!”, *Provinciale Zeeuwsche Courant*.
- 9 december 1948: “Oorlogsschade op Walcheren”, *Zeeuwsch Dagblad*.

- 25 januari 1949: “Nieuwjaarsrede van Middelburg’s burgemeester”, *Provinciale Zeeuwsche Courant*.
- 7 maart 1949: “Onbillijke kritiek?”, *Zeeuwsch Dagblad*.
- 13 maart 1949: “Tweede Kamer-rapporteurs bezochten Middelburg”, *Provinciale Zeeuwsche Courant*.

Online-bronnen

- <http://www.zeeuwsebibliotheek.nl/pagina/25051.krantenbankzeeland.html>, 11/02/2014.
- <http://www.entoen.nu/tweedewereldoorlog>, 06/05/2014.
- http://www.geschiedeniszeeland.nl/tab_themas/meer/canon/canon_5/?lng=nl, 06/05/2014.

Overige bronnen

- “Berichten voorziening oorlogstijd No.157”, 11 november 1944.
- Eindrapport Parlementair onderzoek onderwijsvernieuwingen, Commissie Dijsselbloem: *Tijd voor onderwijs* (2008).
- *Wereldreis door Middelburg, zondag 26 september 1999: reisgids*. Uitgegeven in samenwerking met het Tourist Office, Middelburg 1999.
- De serie *Stadswandeling* (9 delen). Tourist Office en redactie van Peter Sijnke.

Literatuur

- Aerts, Koen, ‘A Belgian view of (the debate on) ‘Dat nooit meer’ – ‘Never again’, *BMGN* 128 2 (2013) 81-89.
- Basu, Laura, ‘Memory *dispositifs* and national identities: the case of Ned Kelly’, *Memory Studies* 4 1 (2011) 33-41.
- Berghoef, J.F., ‘Wederopbouw van Middelburg’, *Forum* 1 1 (1946) 3-14.
- Berliner, David, ‘Social thought & commentary: the abuses of memory: reflections on the memory boom in anthropology’, *Anthropological Quarterly* 78 1 (2005) 197-211.
- Blom, J.C.H., ‘In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland’ (Bergen 1983).
- Blom, J.C.H., ‘Recensieartikel: Grijs Verleden?’, *BMGN* 116 4 (2001) 483-489.

- Bollen, Hen en Jantien Kuiper-Abee, *Worsteling om Walcheren 1939-1945* (Zutphen 1985).
- Bos, Kees, *Kijkgids Middelburg* (Middelburg 1990).
- Bosma, Koos, 'Gejaagd door de wind. Wederopbouwconcepten in Berlijn (1989-1995) en Middelburg (1940-1945)', in J. de Koning (red.), *Festatie 45-95: het traditionalisme overwonnen* (Middelburg 1996).
- Bosma, Koos, 'Het bombardement', in K. Bosma (red.), *Architectuur en stedenbouw in oorlogstijd: de wederopbouw van Middelburg, 1940-1948* (Rotterdam 1988) 12-14.
- Bosma, Koos, 'Middelburg en het traditionalisme', in *Architectuur en stedenbouw*, 23-27.
- Bosma, Koos, 'De wederopbouwplannen voor Middelburg', in *Architectuur en stedenbouw*, 30-43.
- Bosma, Koos, 'De uitvoering van de wederopbouw, 1941-1945', in *Architectuur en stedenbouw*, 44-53.
- Bree, L.W. de, *Walcheren onder vreemde heersers* (Leiden 1945).
- Cohen, A.E., 'Twee oraties over de bezettingstijd', *BMGN* 101 3 (1986) 417-422.
- Colenbrander, B., 'De organisatie van de wederopbouw 1940-1945', in *Architectuur en stedenbouw in oorlogstijd*, 14-22.
- Connerton, Paul, 'Seven types of forgetting', *Memory Studies* 1 1 (2008) 59-71.
- Cusveller, Sjoerd, *De wederopbouw van Middelburg 1940-1944* (Groningen 1983).
- Documentatiegroep "Walcheren 1939-1945", *Walcheren onder vuur en water 1939-1945* (Middelburg 1984).
- Erll, Astrid, 'Cultural memory studies: an introduction', in idem en Ansgar Nünning (eds.), *Cultural memory studies: international and interdisciplinary handbook* (Berlijn en New York 2008).
- Erll, Astrid, 'Travelling memory', *Parallax* 17 4 (2011) 4-18.
- Frijhoff, Willem, *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving* (Rotterdam 2011).
- Giele, Theo, *Herinneringen aan de Verdwenen Stad* (Raamsdonksveer 2010).
- Goossens, Ton, *Gestold verleden. 17 mei 1940, Frans oorlogsgeweld op Middelburg* (Middelburg 2012).
- Grever, Maria, Ed Jonker, Kees Ribbens en Siep Stuurman (eds.), *Controverses rond de canon* (Assen 2006).

- Haan, Ido de, 'Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolgung: een overzicht van het recente Nederlandse debat', *BMGN* 123 1 (2008) 31-70.
- Heemskerk, Jeroen, "*Vroeger was het oorlog.*" *Geschiedeniskennis bij Nederlandse jongeren*, masterthesis Erasmus Universiteit Rotterdam, Faculteit Historische- en Kunstwetenschappen, 2010.
- Heijden, Chris van der, *Grijs verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Utrecht 2001).
- Heijden, Chris van der, *Dat nooit meer. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Utrecht 2011).
- Heijden, Chris van der, 'Shooting from the trenches: on the impossibility and inability to think about the war', *BMGN* 128 2 (2013) 100-108.
- Henkens, Barbara, 'De Bezetting revisited: hoe van De Oorlog een 'normale' geschiedenis werd gemaakt die eindigt in vrede', *BMGN* 125 1 (2010) 73-99.
- Hoebeke, René, *Slagveld Sloedam* (Nieuw- en St. Joosland 2002).
- Hogervorst, Susan, 'Female resistance fighters. National memory cultures and the International Ravensbrück Committee', in E. Koresaar, E. Lauk en K. Kuutma (eds.), *The burden of remembering. Recollections & representations of the 20th century* (Helsinki 2009).
- Huysen, A., 'Review essay', *The Germanic review. Literature, culture, theory* 78 1 (2003) 86-91.
- Jong, Louis de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 3, mei '40* (Den Haag 1969-1991).
- Jonker, Ed, 'Op eieren lopen. Canonvorming met een slecht geweten', *BMGN* 121 1 (2006) 76-92.
- Kansteiner, Wulf, 'Finding meaning in memory: a methodological critique of collective memory studies', *History and Theory* 41 (2002). 179-197.
- Karrouche, Norah, *Memories from the RIF: Moroccan-Berber activists between history and myth*, PhD thesis Erasmus Universiteit Rotterdam (2013).
- Klein, Kerwin Lee, 'On the emergence of memory in historical discourse', in idem, *From history to theory* (Berkeley 2012).
- Koselleck, Reinhart, *Futures past: on the semantics of historical time* (New York 2004).

- Lorenz, Chris, 'Unstuck in time. Or: the sudden presence of the past', in K. Tilmans, F. van Vree en J. Winter (eds.), *Performing the past. Memory, history and identity in modern Europe* (Amsterdam 2010).
- Moore, Bob, 'The war that won't go away', *BMGN* 128 2 (2013) 73-80.
- Newman, Andrew en Fiona McLean, 'The impact of museums upon identity', *International Journal of Heritage Studies* 12 1 (2006) 49-68.
- Nora, Pierre, *Realms of memory* (New York en Chechester 1996-1998).
- Olick, Jeffrey K. en Joyce Robbins, 'Social memory studies: from "collective memory" to the historical sociology of mnemonic practices', *Annual Review of Sociology* 24 (1998) 105-140.
- Olick, Jeffrey K., 'Collective memory: the two cultures', *Sociological Theory* 17 3 (1999) 333-348.
- Phillips, Mark Salber, 'History, memory and historical distance', in P. Seixas (ed.), *Theorizing Historical Consciousness* (Toronto 2012).
- Rothberg, *Multidirectional memory. Remembering the Holocaust in the age of decolonization* (Standford 2009).
- Sanderse, M., *Middelburg 1940-'45* (Middelburg 1979).
- Seixas, Peter, 'Introduction', in idem (ed.), *Theorizing historical consciousness* (Toronto 2012).
- Sijnke, Peter, *Middelburg, 17 mei 1940: het Vergeten Bombardement* (Middelburg 2010).
- Sijnke, Peter en Hans Sinke, *Middelburg, architectuur en stedenbouw 1850-1950* (Zwolle 1996).
- Veur, M.W.G. van der, *Middelburg in oorlogs- en bezettingsjaren* (Middelburg 1945).
- Wertsch, James V., 'Specific narratives and schematic narrative templates', in P. Seixas (ed.), *Theorizing historical consciousness* (Toronto 2012).
- Wesseling, Henk, *Plaatsen van herinnering* (Amsterdam 2005-2006).
- Wielenga, Friso, 'Tale after tale after tale: the lost chance of a great project', *BMGN* 128 2 (2013) 90-99.
- Zerubavel, Eviatar, *Time maps. Collective memory and the social shape of the past* (Londen 2004).

Bijlage

Enquête, zoals afgenomen op SSG Nehalennia te Middelburg, februari 2014.

1. Noem je school en klas.

2. Wie is je docent geschiedenis?

3. Wat is je leeftijd?

4. Waar woon je? Omcirkel het juiste antwoord.

- Middelburg
- Gemeente Middelburg (Arnhemuiden, Nieuw- en St. Joosland, St. Laurens)
- Daarbuiten, namelijk in:

5. Ik woon daar al:

- Heel mijn leven.
-jaar.

6. Komt 1 of meer van je ouders uit Middelburg? Ja of nee.

7. Komt 1 of meer van je grootouders uit Middelburg? Ja of nee.

8. Weet je van de verwoesting van het centrum van Middelburg op 17 mei 1940?

- Ja
- Wel eens van gehoord
- Nee

9. Beschrijf in maximaal 10 zinnen wat er volgens jou op 17 mei 1940 in Middelburg is gebeurd: hoe, met wat en door wie is het centrum op die dag verwoest?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

10. Kun je ook zeggen waarom dit zo is gebeurd?

.....

.....

.....

Ga op de achterkant verder met de laatste vragen.

11. Wat is de oorzaak van de verwoesting geweest?

- Brand
- Een bombardement, uitgevoerd door vliegtuigen
- Een bombardement, uitgevoerd door veldartillerie
- Anders, namelijk door

12. Welke strijdende partij heeft schuld? Omcirkel het volgens jou juiste antwoord.

- Nederland.
- Frankrijk.
- Duitsland.
- Engeland.

13. Waar, hoe of van wie heb je over de verwoesting gehoord? Noem maximaal 5 verschillende, en geef ze op volgorde van belangrijkheid (met de belangrijkste bovenaan). Denk bijvoorbeeld aan media, familieleden, school enzovoort. Wees zo specifiek mogelijk!

1.
2.
3.
4.
5.

14. Vind je het belangrijk dat de verwoesting van Middelburg wordt herdacht? Kun je zeggen waarom?

.....
.....
.....

BEDANKT!